

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
DIPLOMSKI RAD
ŽIVOT U ISTOSPOLNIM ZAJEDNICAMA: PRIMJER GRADA ZAGREBA

Studentica: Marcela Molnar

Mentorica: dr. sc. Tihana Rubić, docentica

Zagreb, 22. prosinac 2016. godine.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Život u istospolnim zajednicama: primjer grada Zagreba*, izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Tihane Rubić, doc. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

SADRŽAJ

UVOD	4
BRAK KAO DRUŠTVENA I PRAVNA INSTITUCIJA	6
ISTOSPOLNE ZAJEDNICE U POVIJESNOJ I PRAVNOJ PERSPEKTIVI	8
ETNOLOŠKI I KULTURNOANTROPOLOŠKI PRISTUPI BRAKU	10
REFERENDUM O BRAKU, U HRVATSKOJ 2013. GODINE.....	14
TEORIJSKI I POJMOVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA	18
(SEKSUALNI) IDENTITET.....	18
MARGINALIZACIJA.....	21
VANJSKA REPREZENTACIJA	22
BRAK, ZAJEDNICA ILI PARTNERSTVO?.....	26
KONCEPT MJESTA.....	28
ZAGREB – GAY-FRIENDLY GRAD?	29
ISTRAŽIVANJE.....	32
TEREN I METODOLOGIJA RADA.....	32
STUDIJA SLUČAJA: MAJA I MARTINA.....	34
JASNA I PETAR.....	49
DRUGI KAZIVAČI	53
ZAKLJUČAK	55
POPIS IZVORA	59
LITERATURA.....	60

Teorijski sukob ljudske prirode (seksualnosti) i ljudske kulture ključan je preduvjet za izgradnju specifične ideologije zapadne civilizacije, ona koja će nastojati pripisati što je „normalno“, odnosno što je „prirodno“ seksualno ljudsko ponašanje i djelovanje.

(Škokić 2011:33)

UVOD

Brak i obitelj, dvije društvene institucije i zajednice, tema su mnogih sociokulturnih istraživanja. Njima se bave različite znanstvene discipline: sociologija, psihologija, etnologija i kulturna antropologija, pedagogija,...). Moj interes za te teme započeo je još na početku studija etnologije i kulturne antropologije, a intenzivirao se s praćenjem događanja oko referenduma o ustavnoj definiciji braka, prije nekoliko godina. U ovom radu fokusirat ću se na specifičnu zajednicu koja je, mogli bismo tako reći, istodobno i brak i obitelj i nešto drugo: istospolne zajednice. Promatram ih u specifičnom vremenskom kontekstu (recentni događaji i sadašnjost) te u konkretnom društvenom i prostornom kontekstu (Zagreb). Zanimaju me načini na koje pojedinci unutar tih zajednica doživljavaju svoju zajednicu, instituciju braka i društvene norme i vrijednosti unutar kojih se oblikuje njihovo življeno iskustvo.

U početnoj fazi rada u kojoj sam sabirala građu, odnosno provodila intervjue, cilj mi je bio kroz okvir etnološke i kulturnoantropološke perspektive istražiti i analizirati iskustvo i prakse življenja u istospolnim zajednicama u Zagrebu. Kroz istraživanje formirala su se konkretnija pitanja: u kojoj mjeri je istospolna seksualna orijentacija temeljna odrednica identiteta pojedinaca i u kojim društvenim kontekstima? U kojima to nije i zašto? Koje razine identiteta se naslanjaju ili sukobljavaju s tim identitetom? Na koji način istospolne zajednice doživljavaju instituciju bračne zajednice, na načelnoj ili kojoj drugoj (aktivističkoj?) razini? Što misle o važećim zakonskim regulativama u Hrvatskoj i kako pravni okvir utječe (i da li?) na svakodnevni život partnera u istospolnoj zajednici? Kako funkcionira život partnera u privatnom, a kako u javnom prostoru? Na koji način društvo (obitelj, prijatelji, poznanici, prolaznici) utječu na svakodnevicu partnera u istospolnim zajednicama? Kako funkcioniraju emske, a kako etsk percepcije takvih zajednica? Da li se istospolne zajednice percipiraju kao oblik braka, na koji način, ili kako drugačije?

U radu sam konzultirala i brojnu građu s raznih mrežnih portala, foruma i stranica te literaturu koja mi je pružila teorijski okvir i oslonac za analiziranje prikupljene građe.

Uz provedbu intervjua, koristila sam kao tehniku istraživanja i sudjelovanje s promatranjem, kako bih mogla dobiti uvid u svakodnevno i „spontanije“ funkcioniranje jedne istospolne zajednice (studija slučaja). U istraživanje sam uključila i osobe koji nisu partneri u istospolnoj zajednici i čija je orijentacija heteroseksualna, ali koji imaju kakav društveni odnos i interakciju (poznanstvo, prijateljstvo) s osobama istospolne orijentacije, znajući za njihovu orijentaciju. Zanimalo me i što Drugi misle o istospolnim zajednicama te, na primjer, o referendumu koji je u Hrvatskoj po tom pitanju održan u prosincu 2013. godine? Kako različite društvene skupine i pojedinci poimaju brak te na koji način se ta poimanja isprepliću sa stavovima i predrasudama o istospolnim zajednicama?

Društveni (*mjesto*) i prostorni (*prostor*) kontekst imao je značajnu ulogu u istraživanju. Istraživanje je provedeno u Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske. Zanimao me javni prostor grada kao svojevrsna arena u kojoj se odvijaju razna događanja koja temu istospolnih zajednica (u javnom prostoru) čine kompleksnom. S jedne strane, niz događanja unatrag desetak godina u Zagrebu mogu označiti grad kao demokratičan, kao onaj koji postupno omogućava vidljivost različitosti i konkretno, pojedinaca i zajednica istospolne orijentacije u javnom tkivu grada. To su programi poput *Queer festivala* (od 2003. godine) i *Parade ponosa* (od 2002. godine) te postojanje tiskovina poput *Gay Turističkog vodiča Zagreba* (od 2010. godine). S druge strane, događaji poput spomenutog referenduma krajem 2013. godine, koji je označio retradicionalizaciju bračnih i obiteljskih odnosa, visok stupanj homofobije te neuvažavanje različitosti i ljudskih prava u Hrvatskoj, premda se odvijao na nivou cijele Hrvatske, promatrala sam, tada još ne istraživački, već kao zainteresirana građanka, u okviru osvanulih štandova, inicijativa, plakata i dr. u javnom prostoru glavnoga grada. Samom inicijativom „U ime obitelji“ te referendumskim rezultatom, o čemu će biti riječi u nastavku mojeg rada, pokazalo se da Zagreb jednako tako može odražavati i drukčiju sliku (javnog prostora) u kojoj dominiraju homofobija, heteronormativna matrica, predrasude, netolerancija i sl.

BRAK KAO DRUŠTVENA I PRAVNA INSTITUCIJA

Prema *Općoj enciklopediji* Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda brak je „društvena institucija kojom se reguliraju odnosi među spolovima i njihov odnos prema potomstvu“ (1977:652). Prema *Leksikonu migracijskoga i etničkoga nazivlja*, sociologa Emila Heršaka, brak se odnosi na

običajan ili zakonski potvrđen suživot između dvoje ili više ljudi, obično različitih spolova, i u pravilu radi seksualnog dostupa i stvaranja potomstva (reprodukcija). Etnolozi i antropolozi razlikuju jednobračnost (monogamiju), što označuju isključivo vezi između dvoje bračnih supruuga, od višebračnosti (poligamije), u kojoj osobe u braku mogu, za trajanja braka, sklapati i druge bračne veze; mnogobračnost se dalje dijeli na višeženstvo (poliginiju), što je stanje kada jedan muškarac ima u isto vrijeme nekoliko žena, i na višemuštvo (poliandriju), kada jedna žena ima više zakonitih muževa (Heršak 1998:22).

U nekim kulturama postoje i skupni brakovi u kojima nekoliko žena i muškaraca sklapaju zajednički brak (Ibid.). U zapadnim zemljama kršćanske tradicije u zakonima prevladava jednobračnost (Ibid.), a najčešća ideja kršćanskih zemalja o početku braka krije se u biblijskoj priči o Adamu i Evi (Levelt 2013:81). „Od drugih oblika braka najčešće je višeženstvo koje je dopušteno primjerice u Islamu“ (Heršak 1998:22). Brak između ljudi različitih populacijskih, etničkih, vjerskih i drugih pripadnosti naziva se mješovit brak (Ibid.). Također, brak s pripadnicima različitih skupina naziva se egzogamijom, dok se brak sklopljen unutar vlastite etničke, populacijske ili društvene skupine naziva endogamija (Ibid.).

Brak ima svoj dugi povijesni razvoj, kroz različite vremenske periode i različite kulturne i društvene kontekste. Brak se također tokom povijesti čovječanstva mijenja u zavisnosti od razvoja društvene proizvodnje i samoga društva, posebno u skladu razvoja religije i prava.

Herodot u svojem dijelu Povijest opisuje običaje udaje u Babilonu, gdje jednom godišnje sve djevojke za udaju dolaze na skup, gdje muškarci moraju ponuditi miraze za svoje odabranice (Pederin 2002:111). U antičkoj Grčkoj oženjeni sinovi ostaju u očevoj kući, gdje otac ostaje glava obitelji (Benvin 1972:39). Kod Perzijanaca i Likijaca su se cijenili ljudi s mnogo djece, a djeca su dobivala ime po majci što je upućivalo na matrijarhat (Pederin 2002:113). Brak je u antičkoj Grčkoj bio temeljna društvena institucija u kojoj se odvijala biološka reprodukcija. Običaje starih Grka posudili su i Rimljani, koji su također živjeli u

patrijarhatu, a za sklapanje ženidbe stari Rimljani su obavljali religiozni obred, gdje je morala biti izražena obostrana privola supružnika (Benveniste 1972:40). Zanimljivo je da su posebnu ulogu u Rimu imale konkubinate, neudane žene koje bi živjele s nevjenčanim muškarcem ili muškarcem koji je ostao udovac, a imale su sve bračne privilegije i prava. U srednjem vijeku veliku je ulogu u braku počela poprimati Crkva, koja u jedanaestom stoljeću dobiva opću vlast nad ženidbom, tako da su crkveni propisi uređivali i građanske i vjerske učinke braka (Benveniste 1972:45). U dvanaestom stoljeću crkveni obred asimilira sav čin sklapanja braka i obavlja se pred svećenikom koji daje blagoslov (Ibid. 46). Na saboru u Tridentu u šesnaestom stoljeću, dekretom Tametsi uvedena je obvezatna crkvena kanonska „forma“, po kojoj će brak biti valjan samo ako je sklopljen pred župnikom i dva svjedoka (Ibid.).

Iako je institucija braka poznata u svim društvima, u svjetskoj pravnoj povijesti te u praksi, mijenjali su se oblici i načini sklapanja braka. „Česta načela braka danas su: slobodna odluka žene i muškarca o zasnivanju braka, zahtjev za monogamijom kao povijesno naslijeđe kršćanskoga kulturnog kruga (...) (te) trajnost braka“.¹

U 18. stoljeću revolucionarna Francuska je, u sklopu mjera sekularizacije, sankcioniranje braka oduzela crkvi i prenijela na državu, čime je stvoren građanski brak (Dobrovšak 2005:78). Uvođenje obvezatnog građanskog braka je, stoga, 1792. godine dovelo do odvajanja crkve od države (Vrkljan 2005:176).

U Austriji je Općim građanskim zakonikom iz 1811. godine uvedena građanska jurisdikcija za uređenje braka (Vrkljan 2005:177). Osnutkom Austro-Ugarske 1867. godine, na cijelom njezinom području obvezatan je građanski brak (Ibid. 177). Kako je današnja Hrvatska bila podijeljena na više pravnih područja, jedini pravno autonoman dio bilo je hrvatsko-slavonsko područje (poznatije kao Banska Hrvatska) u kojem se izravno primjenjivalo vjersko pravo vjerske zajednice kojoj su pripadali bračni drugovi (Ibid.). Ni nakon propasti Austro-Ugarske i ulaska u jugoslavensku integraciju nisu se dogodile veće promjene u hrvatskom bračnom pravu (Ibid. 177–178). Nakon Drugog svjetskog rata za cijelo područje Jugoslavije uveden je obvezni građanski brak (Ibid. 178). Narodna skupština Federativne Narodne Republike Jugoslavije je 1946. godine proglasila *Osnovni zakon o braku* koji određuje da je brak zakonom uređena zajednica života muškarca i žene, te je kao temelj

¹ Obiteljsko pravo, op. cit. (bilj. 3., dio II), str. 40. i 41.

porodice pod zaštitom države.² U cilju uređenja društvenih, osobnih i materijalnih posljedica braka, zaključenje braka i rješavanje svih odnosa, koji iz braka proizlaze, predaju se u nadležnost državnim organima, koje određuje ovaj zakon.³

U Hrvatskoj je na snazi *Obiteljski zakon* (NN 103/15) iz 2015. godine, koji nalaže da je

„brak zakonom uređena životna zajednica [također, opaska autorice] žene i muškarca, koja se sklapa suglasnom izjavom žene i muškarca u građanskom ili vjerskom obliku. Brak se u građanskom obliku sklapa pred matičarom, a u vjerskom se obliku, s učincima građanskog braka, sklapa pred službenikom vjerske zajednice koja s Republikom Hrvatskom o tome ima uređene pravne odnose. Brak se sklapa u nazočnosti nevjeste i ženika, matičara i dvaju svjedoka. Brak je sklopljen kad nevjesta i ženik izjave svoj pristanak.“⁴

ISTOSPOLNE ZAJEDNICE U POVIJESNOJ I PRAVNOJ PERSPEKTIVI

Iako se homoseksualnost spominje još u starom Egiptu, Grčka se smatra koljevkom homoseksualnosti, a stari su ju Grci doživljavali kao dio „uobičajene“ seksualnosti (Tomašević 2003:241). Homoseksualnost se razvijala i u rimsko doba, iako je rimska kultura bila stroga prema homoseksualnosti (Tomašević 2003:245). U srednjem vijeku Crkva je imala glavnu riječ u kategoriji braka, koji postaje vjerski sakrament, sklopljen od strane svećenika, isključivo kao heteroseksualna institucija, a što je u okviru Crkve ostao do danas.

U razdoblju prosvjetiteljstva (18. stoljeće) dolazi do liberalizacije zakonodavstva, a Napoleonov kodeks izbacuje homoseksualnost iz kriminalnih djela (Tomašević 2003: 250).

Sve do Seksualne revolucije šezdesetih godina 20. stoljeća, homoseksualcima bi se često savjetovalo da zasnuju heteroseksualnu bračnu zajednicu, i tako se riješe, društveno neprihvatljivih, homoseksualnih „žudnji“, ali kada su psihijatri prihvatili stav o tomu da je nemoguće promijeniti nečiju seksualnu orijentaciju, savjetovalo im se da uopće ne stupaju u (heteroseksualni) brak jer će njihove žene i djeca biti nesretni (Aldrich 2011:361–363).

² Zbirka zakona službenog lista Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946, Beograd.

³ Zbirka zakona službenog lista Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946, Beograd.

⁴ Zakon nalaže kako je za postojanje braka potrebno: 1. da su nevjesta i ženik osobe različita spola, 2. da su nevjesta i ženik izjavili svoj pristanak za sklapanje braka, 3. da je brak u građanskom obliku sklopljen pred matičarom ili da je brak u vjerskom obliku sklopljen prema odredbi članka 8. i članka 20. stavka 1. i 4. ovoga Zakona. Izvor: <http://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon> (zadnji pristup 19.10.2016.)

Sredinom 20. stoljeća dolazi do razvoja *Gay-potkulture*, a sredinom sedamdesetih godina istoga stoljeća do pokreta za gay-oslobođenje (*Gay liberation movement*) (Tomašević 2003:249-250). Iako se činilo da se poboljšava vidljivost i ravnopravnost, 20. stoljeće je zapravo razdoblje kontinuirane represije nad homoseksualcima (Ibid. 250). „Početkom stoljeća kriminalizacija homoseksualnih odnosa bila je obvezna u gotovo svim nacionalnim zakonima, a kazne česte i stroge; najdrastičnije je razdoblje nacističkoga i staljinističko-komunističkog režima, gdje su homoseksualci bili strogo kažnjavani“ (Ibid.).

Ipak, krajem 20. stoljeća u mnogim se zemljama homoseksualnost počinje tretirati kao jedna od legalnih i legitimnih seksualnih orijentacija, na primjer, na pravnoj razini. Uskoro se proglašavaju zakoni koji zabranjuju diskriminaciju na temelju seksualne orijentacije, a u mnogim zemljama i zakoni koji omogućuju registriranje partnerstva osobama istog spola (Ibid.).

Danska je prva zemlja koja je legalizirala istospolne brakove (1989. Zakon o istospolnom braku). Uslijedile su Nizozemska, Francuska, Belgija, Španjolska, Kanada te neke od saveznih država Sjeverne Amerike, nekoliko godina kasnije (Aldrich 2011:364). U različitim državama razlikuju se prava, obaveze i uzajamne beneficije para, koje se dobivaju registriranjem zajednice. Iako se ideja o zakonskom priznavanju istospolnih zajednica pojavljuje višekratno kroz povijest, tek je krajem 20. stoljeća započeta intenzivna politička debata u vezi priznavanja istospolnih zajednica, i zakonskih rješenja istih (Boswell 1995:80-85).

U Hrvatskoj je istospolna zajednica „neformalno ili zakonski priznato partnerstvo između osoba u istopolnom paru“⁵, određena *Zakonom o životnom partnerstvu osoba istog spola* (NN 92/14), od 2014. godine.

*Životno partnerstvo definira se kao zajednica obiteljskog života dviju osoba istoga spola sklopljena pred nadležnim tijelom u skladu s odredbama toga Zakona. Neformalno životno partnerstvo je zajednica obiteljskog života dviju osoba istog spola, koje nisu sklopile životno partnerstvo pred nadležnim tijelom, ako zajednica traje najmanje tri godine i od početka je udovoljavala pretpostavkama propisanim za valjanost životnog partnerstva (NN 92/14)*⁶.

⁵ Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (NN 92/14) <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

⁶ Za sklapanje životnog partnerstva potrebno je: 1. da su osobe koje namjeravaju sklopiti životno partnerstvo istog spola, 2. da su osobe izjavile svoj pristanak za sklapanje životnog partnerstva, 3. da je životno partnerstvo sklopljeno pred matičarom. Izvor: <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

Postojanje neformalnog životnog partnerstva dokazuje se na isti način i pod istim uvjetima kao i izvanbračna zajednica.

U slučaju spora između partnera postojanje neformalnog životnog partnerstva dokazuje se pred nadležnim sudom. Životno partnerstvo zasniva se na načelima ravnopravnosti, međusobnom poštovanju dostojanstva, međusobnom pomaganju i uvažavanju životnih partnera. Zabranjen je svaki oblik nasilja u zajednici obiteljskog života, a prevencija, sankcioniranje i suzbijanje svih vrsta nasilja u njoj uređuje se posebnim zakonom. Zabranjen je svaki oblik diskriminacije, izravne i neizravne, temeljem sklopljenog životnog partnerstva, seksualne orijentacije i rodnog identiteta (NN 92/14)⁷.

Životno partnerstvo sklapa se u nazočnosti osoba koje namjeravaju sklopiti životno partnerstvo, matičara i dvaju svjedoka. Životno partnerstvo prestaje smrću životnog partnera, proglašenjem nestalog životnog partnera umrlim, poništajem i raskidom, a životni partneri sporazumno i zajednički odlučuju o svim pitanjima od značaja za zajednički život⁸. Životni partneri imaju pravo na zaštitu privatnosti obiteljskog života i pravo na međusobno zajedništvo, imaju obvezu međusobnog pomaganja i pružanja njege i pomoći u slučaju bolesti, te imaju jednaka postupovna prava i status u svim sudskim i upravnim postupcima kao i bračni drugovi⁹.

ETNOLOŠKI I KULTURNOANTROPOLOŠKI PRISTUPI BRAKU

Brak ima ekonomsku, društvenu, simboličku i političku vrijednost, pa ne čudi da to jedna od značajnih tema etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja (Bernard i Spencer 1996:351). Najranije komparativne kulturnoantropološke analize braka su se temeljile prvenstveno na izvještajima misionara, a kuliminirale su u radovima koji su prikazali dobru kros-kulturalnu sliku (Borneman 1996:216). U tim radovima su se postavljala etnografska pitanja vezana za seksualnost, porijeklo i razvoj braka, prirodu matrijarhata i patrijarhata kao

⁷ <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

⁸ <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

⁹ <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

organizacijskih oblika, promiskuitet, tabu incesta, ulogu krvnog srodstva i porijekla (Ibid. 216-217). Temeljne takve studije su bile one antropologa Johanna J. Bachofena, *Das Mutterrecht* (1861.) te antropologa i političara Sir Henry Mainea, *Acient Law* (1861.) (Ibid. 217).

Postupno su se, u okviru daljnjih istraživanja, razvile tri temeljne teorije braka: romantička, evolucionističko-materijalistička (Morgan i Engels) i sociološko-psihologijska (Darwin, Westermarck, Crawley).¹⁰

Po romantičkoj teoriji glavna komponenta braka jest u zadovoljavanju društveno-erotskih sklonosti ljudi, dok se po evolucionističko-materijalističkoj teoriji razvoj društva izjednačuje s razvojem braka¹¹, pa tako u periodu prvotne društvene organizacije¹² braka nije bilo, a vladao je potpuni promiskuitet.¹³

Na prijelazu iz ranog paleolitika u kasni paleolitik pojavljuje se egzogamija i grupni brak. Život u parovima (u okviru grupnog braka) doveo je u daljnjem razvoju do nastanka parnog braka koji združuje samo jedan supružinski par.¹⁴ U razvijenom neolitiku i u brončano, odnosno željezno doba vrši se prijelaz od matrilinearnog prema patrilinarnom rodovskom uređenju.¹⁵

Naime, upravo su američki antropolog Henry Morgan u svojoj znamenitoj knjizi *Drevno društvo* (1877), a kasnije i njemački filozof i teoretičar Friedrich Engels, u knjizi *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* (1884), naglasili da su najraniji oblici društvene organizacije bili matrilinearni klanovi, koji su zamijenjeni patrilinarnim uređenjem. (Morgan 1981: 27; Engels 1950: 13-16). „S patrijahalnom porodicom nastaje i učvršćuje se monogamni brak koji čvrsto veže supružnike međusobno i s njihovim potomstvom; porodica postaje ekonomska jedinica društva. Monogamni brak u kapitalističkom sistemu vrlo je često zasnovan na ekonomskim, društvenim i drugim obzirima i uvjetima.“¹⁶ Stoga po Engelsu (1884) kapitalistička proizvodnja i njome stvoreni imovinski odnosi imaju snažan utjecaj na izbor supružnika¹⁷. Nasuprot tome, sociološko-psihološka teorija tvrdi da je prvotni i prirodni oblik braka monogamija, a da su se ostali oblici bračnog

¹⁰ Opća enciklopedija, 1977: 652

¹¹ Prema Morganu (a kasnije Engelsu) društvo je podijeljeno na barbarstvo, divljaštvo i civilizaciju (prva takva podijela spomenuta u Morganovu djelu: *Drveno društvo*, 1877.g).

¹² Po Morganu to bi bilo barbarstvo.

¹³ Opća enciklopedija, 1977: 652

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

života razvili poslije.¹⁸ Edward Westermarck (1891.) je odbacio primitivan promiskuitet kao opći stadij u povijesti ljudskih društva, ustvrdivši da je brak najjednostavnija od svih društvenih institucija, te da dolazi od naših predaka primata što ga čini prirodnim a ne društvenim, produktom (Borneman 1996:218). Posljedično je razvio darwinovski model, gdje brak služi kao potreban uvjet za postojanje i nastavak vrste (Borneman 1996:218). Sličnog mišljenja je Crawley (1902), za kojega je brak univerzalno povezivanje muškarca i žene koji moguće stvaraju potomke (Borneman 1996:219). Nadalje, početkom 20. stoljeća uslijedila su česta istraživanja egzotičnih i „primitivnih“ zajednica, odnosno društva, u želji da se opišu i razumiju daleki preookeanski narodi, toliko „dručkiji“ od Zapada (Velika Britanija, Amerika). Stoga ne čudi da se neki od najutjecajnijih naslova s početka 20. stoljeća između ostalog, i pitanjem seksualnosti u „primitivnim,“ društvima. To su radovi kao *Odrastanje na Samoi* (1928.), *Spol i temperament u tri primitivna društva* (1935.), američke psihologinje i kulturne antropologinje Margaret Mead, te *Argonauti Zapadnog Pacifika* (1922.) britanskog socijalnog antropologa Bronislawa Malinowskog. Gledajući s funkcionalističkog stajališta Malinowskoga, ili komparativnog stajališta Margaret Mead, studije srodstva, braka i seksualnosti predstavljaju jednu od distinktivnih karakteristika discipline, a njihova su tumačenja i danas nezaobilazna u istraživanjima seksualnosti, zajednica i društava.

U Sjevernoj Americi i Europi pedesetih godina 20. stoljeća izdvojile su se dvije škole u kulturnoj antropologiji: strukturalno-funkcionalistička (R. Radcliffe-Browna) i strukturalistička (C. Lévi-Straussa), a obje su se dotakle upravo tematike braka kao neupitnoga središte svih kulturnih analizi, iako s drugačijim fokusom na stvari (Borneman 1996:220). Za Radcliffe-Browna (*Structure and Function in Primitive Society*, 1952) brak je „pokretač društva koji trenutno remeti društvenu strukturu“, ali ujedno ostaje stabilan u svojoj funkciji i time stvara bezvremensku strukturu; bit braka se temelji na biološkoj potrebi za reprodukcijom (Radcliffe-Brown 1940:11) Za Lévi-Straussa (*The Elementary Structures of Kinship*, 1949) primarne relacije nisu „prirodne“ krvne veze (roditelji-djeca), nego društveno konstruirane veze muža i žene; mogućnost odabira supružnika je način na koji kultura ulazi u srodstvo (Levi-Strauss 1969:29-38).

Od 1970-e pa naovamo studije srodstva (i braka) su bile rekonstituirane i djelomično uključene unutar različitih polja kao npr. društvene povijesti, pravne i političke antropologije, te feminističke antropologije Ortner i Whitehead (*Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 1981), Strathern (*After Nature: English Kinship in the*

¹⁸ Opća enciklopedija, 1997: 652

Late Twentieth Century, 1992.), Weston (*Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*, 1991.) i drugih.

Proučavanje sociokulturnog oblikovanja roda, odnosa moći, nejednakopravnosti i različitosti, su glavni interesi u rekonstituiranom polju srodstva. Fokus istraživanja i različitih studija je od tada na srodstvu, „koje služi kao poredak glavnih društvenih odnosa, a uključuje produkciju i reprodukciju koje su ugrađene u aktivnosti ljudi“ (Peletz 1995:360). Također, mnoge se recentne analize i studije srodstva (i braka) bave temama kontradikcije, paradoksa i ambivalentnosti, kako bi pridonjele razumijevanju društvenih aktera, konteksta u kojem oni organiziraju svoje odnose i red u svojim životima (Ibid.). Posljedično, naglasak u brojnim istraživanjima je na svakodnevnim iskustvima i događajima pojedinaca, te na razotkrivanju normativnosti i hegemonije društva u kojem pojedinac živi (Ibid. 361). Kako bi dobili vjernu sliku takve problematike, antropolozi su se okrenuli proučavanju srodstva i srodne tematike unutar svoga društva. Pa tako je Kath Weston, američka antropologinja, provela istraživanje u regiji oko San Francisca, California, kako bi dobila uvid u tamošnje istospolne zajednice i kako pripadnici istih funkcioniraju u svakodnevnici. Njeno djelo *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship* (1991.) je poslužilo i kao referentna točka pri pisanju ovoga rada. Weston je u stilu vala novih istraživanja započelih nakon 70-ih godina 20-og stoljeća, proučavala središnje institucije društva (u njenom slučaju američkog) kao što su obitelj i brak, iz perspektive seksualne i rodne problematike. Nadalje, Weston je sa izrazom „izabrana obitelj“ naglasila da se tradicionalno viđenje braka i obitelji može „osporiti“, ako takvu vrstu veze možemo konceptualizirati u odnosu (opoziciji) na „biološku obitelj“ (Weston 1997:38).

Dakako, studije srodstva ne prate samo društvene promijene, nego i promijene u tehnologiji, pa tako se Helena Ragona (1994.) u svojem djelu *Surrogate Motherhood and American Kinship* (1994.) dotakla i teme surogat majčinstva i koncepta „komercijalne prodaje djeteta“.

Iz svega vidimo da se polje proučavanja srodstva (i braka) mijenja sukladno vremenu, fokusima antropologa, tehnologiji, medicini i raznim drugim aspektima i kontekstima, od osnovnih principa srodstva i evolucionističkog pogleda, do feminističke teorije i fokusa na problematiku istospolnih obitelji i zajednica, surogat majčinstvo i slične teme.

REFERENDUM O BRAKU, U HRVATSKOJ 2013. GODINE

Istaknuli smo već kako brak u hrvatskom obiteljskom zakonodavstvu ima heteroseksualno-normativno obilježje, a da je heteroseksualnost po prevladavajućem društvenom shvaćanju bitan element braka, te da je sam brak sociokulturna kategorija važna na privatnoj i javnoj razini (Lajtman 2014:107), potvrdio je Referendum o ustavnoj definiciji braka, proveden 1. prosinca 2013. godine na poticaj građanske inicijative *U ime obitelji*.¹⁹ Inicijativa, kasnije udruga, je osnovana s ciljem prikupljanja potpisa za raspisivanje Referenduma o ustavnoj definiciji braka, kojime bi glasači trebali izravno odlučiti o unošenju odredbe u temeljni zakon Republike Hrvatske, Ustav, kojom bi se brak detaljnije i izrijekom odredio kao životna zajednica muškarca i žene²⁰. Obrazlažući svoj zahtjev za referendumom, inicijativa *U ime obitelji* je navodila da „u danom trenutku Ustav RH nije sadržavao tu definiciju braka te da bi se mogao *pogrešno* interpretirati da se brakom smatraju i alternativne, neautentične zajednice.“²¹ Definicijom braka kao životne zajednice žene i muškarca željeli su spriječiti izjednačavanje istospolnih partnerstva i braka, posvajanje djece od strane istospolnih parova te nametanje izjednačavanja istospolnih partnerstva i braka kao društveno općeprihvaćene norme.

Podršku ovoj inicijativi su dali: Katolička crkva te politička stranka *Hrvatska demokratska zajednica. U ime obitelji* je 14. lipnja 2013. predala Hrvatskom saboru 749.316 potpisa građana za raspisivanje referenduma.²² Hrvatski je sabor 8. studenoga 2013. godine donio odluku o raspisivanju Referenduma o ustavnoj definiciji braka, te je glasovanjem donio odluku kojom se odbija prijedlog Ustavnog suda da Hrvatski sabor postupi po članku 95. Ustavnog zakona i podnese zahtjev Ustavnom sudu u vezi dva pitanja: je li sadržaj referenduskog pitanja u skladu s Ustavom i jesu li ispunjene ustavne pretpostavke za raspisivanje državnog referenduma. Time je Hrvatski sabor izrazio svoju pravnu volju da sadržaj referenduskog pitanja o definiciji braka smatra suglasnim s Ustavom i da potvrđuje kako su ispunjene ustavne pretpostavke za raspisivanje referenduma o tom pitanju.²³

Referendum o ustavnoj definiciji braka održan je u Hrvatskoj 1. prosinca 2013. U okviru tog referenduma trebalo se izjasniti želi li se u Ustav Republike Hrvatske unijeti

¹⁹ <http://referendumbraku.uimeobitelji.net/> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

²⁰ <http://uimeobitelji.net/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

²¹ http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_01_5_93.html (zadnji prisutp 29.10.2016.)

²² <http://uimeobitelji.net/referendum-o-braku-1-12-2013-gradani-pobijedili-politicare-njihove-udruge-i-medije/> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

²³ <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/298695/Ustavni-sud-presudio-u-korist-bracnog-referenduma.html> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

definicija kako je brak zajednica žene i muškarca. Prema službenim rezultatima Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske glasovalo je 1.436.835 građana, odnosno 37,90 % je birača izašlo na glasovanje. Od toga je 65,87 % bilo za unošenje takve odredbe u Ustav, a 33,51 % protiv.²⁴ Gotovo dvotrećinska većina birača koja je pristupila Referendumu podržala je to referendumsko pitanje. Time je u Ustav unešena definicija braka kao životne zajednice žene i muškarca, premda je ta rečenica već bila dijelom postojećeg *Obiteljskog zakona*. (NN 116/2003)²⁵

Ovaj referendum je bio veoma prisutan u medijima te je izazvao razne polemike u javnosti. Mnoge osobe iz javnoga života prije i poslije odražavanja referenduma istupile sa svojim mišljenjima, a održane su i mnoge debate na televiziji, gdje su se sučeljavale suprotne strane (za i protiv)²⁶. Jedna od najistaknutijih osoba u javnosti je bila Željka Markić, voditeljica inicijative „U ime obitelji“. Među 40-ak udruga okupljenih u kontrakampanju pod nazivom „Građani glasaju protiv!“ su bile: B.a.B.e., Centar za mirovne studije, Centar za ženske studije, CESI, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Domino, GONG, Kuća ljudskih prava, Mreža mladih Hrvatske, RODA, Zagreb Pride, Zelena akcija, Ženska soba te mnogi pojedinci poznati u javnosti (glumci, voditelji, glazbenici i dr.): Danijela Trbović, Ankica Lepej, Barbara Nola, Mile Kekin, Vinko Brešan i drugi.²⁷ Brojne udruge koje se bave zaštitom i promicanjem različitih segmenata ljudskih prava udruženi u kampanju pod nazivom „Građani glasaju protiv!“ pozivale su građane da glasuju „protiv nepravde, manipulacije, diskriminacije, isključivosti i netrpeljivosti“.²⁸ Noseći u javnom prostoru grada transparente s natpisima „Jedino ti znaš tko je tvoja obitelj“, „Ljudski je biti protiv“ i „Ustav nije igračka“ te dijeleći letke s porukama i objašnjenjima zašto glasati protiv, brojni volonteri i u javnosti poznate osobe ukazali su na važnost glasanja protiv na referendumu.²⁹ S druge strane, istodobno, više članova organizacijskog odbora *U ime obitelji* je istupalo u javnost pozivajući građane da na referendumu zaokruže „za“.³⁰

Kroz medije se dosta govorilo i nagađalo o povezanosti Crkve i inicijative *U ime obitelji*, a nerijetko se moglo i u medijima čuti razne crkvene dužnosnike kako zagovaraju stav „za“, pa je tako monsijor Želimir Puljić, javno pozvao vjernike „da se drže

²⁴ <http://www.izbori.hr/2013Referendum/rezult/rezultati.html> (zadnji pristup 29.10.2016.)

²⁵ http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_07_116_1583.html (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

²⁶ Dnevnik HRT, dnevnik Nove TV, Dubrovački dnevnik, RTL vijesti, 1.program hrvatskog radija

²⁷ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/rezultati-referenduma-o-braku---313423.html> (zadnji pristup 30.10.2016.)

²⁸ <http://dnevnik.hr/showbuzz/celebrity/poznati-objasnili-zasto-ce-glasati-protiv-na-referendumu---311422.html> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

²⁹ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/rezultati-referenduma-o-braku---313423.html> (zadnji pristup 30.10.2016.)

³⁰ <http://www.hho.hr/izjava-br-132013-o-referendumu-za-obilj/> (zadnji pristup 30. 10. 2016.)

tradicionalnih kršćanskih vrijednosti“. Kako prenosi dnevnik hr. 02. 12. 2013. u članku naziva: *Rezultati referenduma o braku: 65,87% ZA, 33,51% PROTIV*, Puljić je usred misnog slavlja nedaleko od Dubrovnika, poručio „da se na referendumu ljudi moraju opredijeliti za“ (Puljić 2013.)³¹.

U istom članku se navodi da nakon održanog referenduma, iz kampanje „Građani glasaju protiv!“ poručili su kako je „prva stvar koju očekuju (...) regulacija područja referenduma (...) da se više nikada ne može dogoditi da jedna petina građana može promijeniti Ustav“ (Sandra Benčić iz stožera protiv 2013.).³² Aktivist Duje Prkut izjavio je za dnevnik hr. 20. 11. 2013. u članku: *Evo tko se od poznatih uključio u kampanju „Građani glasaju protiv“*, kako „...ovaj referendum nije ni o braku ni obitelji, pa ni o pravima jedne manjine, već o tome kakvu Hrvatsku želimo imati i u kakvoj Hrvatskoj želimo živjeti.“³³ Također je napomenuo da „kada se jednoj osobi oduzme pravo vlasništva nad svojim tijelom i životom, otvoren je put u totalitarizam. Biti protiv je biti demokrat i antitotalitarist (Prkut 2013).“³⁴

Iako su rezultati Referenduma pokazali da je dominantna želja glasača bila da u Ustav uđe odredba da je brak institucija jednog muškarca i jedne žene, udruga Zagreb Pride je podsjetila na poruku Ustavnoga suda iz studenog prošle godine u kojoj se kaže kako

*"eventualna dopuna Ustava odredbom prema kojoj je brak životna zajednica žene i muškarca ne smije imati nikakvog utjecaja na daljnji razvitak zakonskih okvira instituta izvanbračne i istospolne zajednice u skladu s ustavnim zahtjevom da svatko u Republici Hrvatskoj ima pravo na poštovanje i pravnu zaštitu svoga osobnog i obiteljskog života te svoga ljudskog dostojanstva".*³⁵

U konačnici, nedefiniran i neočekivan odnos vrhovnih državnih institucija prema tom referendumu i njegovim rezultatima ogleda se u tome da je na stranicama Hrvatskog sabora u vrijeme pisanja ovoga rada još uvijek tekst *Ustava RH* prije referenduma, dok je na stranicama Ustavnog suda novi, pročišćen tekst, izmijenjen Referendumom iz 2013. godine.

³¹ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/rezultati-referenduma-o-braku---313423.html> (zadnji pristup 31.10.2016.)

³² <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/rezultati-referenduma-o-braku---313423.html> (zadnji pristup 31.10.2016.)

³³ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/referendum-o-braku-evo-tko-se-od-poznatih-ukljucio-u-kampanju-gradzani-glasuju-protiv---311968.html> (zadnji pristup 31.10.2016.)

³⁴ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/referendum-o-braku-evo-tko-se-od-poznatih-ukljucio-u-kampanju-gradzani-glasuju-protiv---311968.html> (zadnji pristup 31.10.2016.)

³⁵ <http://www.jutarnji.hr/usvojen-zakon-o-zivotnom-partnerstvu--prva-istospolna-vjencanja-sredinom-kolovoza-/1206537/> (zadnji pristup 19.10. 2016.)

Brak kao institucija koja je isključivo namjenjena heteroskesulnom paru ne bi smjela biti ugrožena od strane istospolnih zajednica jer su one, u biti, namjenjene osobama drugačije spolne orijentacije, no zbog dominantne heteronormativnosti, takve zajednice „neposredno utječu na promjenu shvaćanja braka i obitelji“ (Korać Graovac 2015:804). Radi se o procesu koji je dobio svoj pravni odraz u mnogim europskim državama. Budući da je u Hrvatskoj referendum o braku onemogućio uvođenje istospolnog braka, donesen je ubrzo, pritiskom raznih skupina građana, udruga, pojedinaca, „alternativni“ pravni dokument, *Zakon o životnom partnerstvu osoba istoga spola* (2014.). „Taj je dokument izjednačio po učincima brak i istospolnu zajednicu, i to kako one formalne (registrirane), tako i one faktične naravi“ (Korać Graovac 2015: 805). Udruga *U ime obitelji* je očekivano reagirala na donošenje tog dokumenta i izjavila da je „duboko razočarana donošenjem *Zakona o životnom partnerstvu osoba istoga spola* u Hrvatskom saboru, ocjenjujući da predstavlja apsolutno izigravanje volje birača iskazane na referendumu u prosincu 2013 godine te stvara veliko nepovjerenje građana u pravnu državu i vladavinu prava“ (izjavio Lino Zonjić za jutarnji hr).³⁶

S obzirom na gore navedene događaje možemo zaključiti da, iako istospolni parovi žive u zajednici koja je odnedavna ipak i zakonski priznata, u Hrvatskoj su medijski, javni i kolokvijalni razgovori puni predrasuda i obiluju vrijednostima koje su zasnovane na heteronormativnom modelu. Brak i obitelj ne poimaju se kao istospolne zajednice, niti kroz reklamu, niti kroz razgovor, niti kroz udžbenike u školama. To je dakako tema koja bi se detaljnije mogla istražiti u okviru nekog drugog rada. Zasad bih dakle uputila kako spomenut primjer referenduma upućuje na jedan dominantan vrijednosni model – da je važno institucionalno određenje braka, dok je kod istospolnih zajednica, kroz kazivanja koja sam dobila, naglasak bio upravo na mogućnosti vlastitog individualnog izbora partnera, a posljedično i obitelji³⁷.

Društvo i zajednica u kojoj živi pojedinac nisu neki prazan prostor. Svakog od nas zajednica i društvo determiniraju, određuju „pravila igre“, upravljaju našim izborima i žudnjama, a time i našom seksualnošću, premda na prvu to ne poimamo takvim. S jedne strane ne mislim da je pojedinac neaktivan član zajednice i da vlastiti izbor i stav tu ne igraju ulogu, dapače, ali ističem i to da su dominantne društvene vrijednosti i njihovo usvajanje snažno moćni jer su dio naših procesa socijalizacije i odrastanja, htjeli mi to ili ne.

³⁶ <http://www.jutarnji.hr/usvojen-zakon-o-zivotnom-partnerstvu--prva-istospolna-vjencanja-sredinom-kolovoza-/1206537/> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

³⁷ Misli se na izraz *family we choose*, Kath Weston (1997.).

Heteroseksualnost kao normativni model ne dobiva tako u okviru življene svakodnevice legitimitet samo ovako nekom referendamskom situacijom kakvu sam opisala da se nedugo događala u Hrvatskoj, već i kroz reklamne poruke, medijsku kulturu i sadržaje, kolokvijalne situacije i razgovore te obiteljski i drugi društveni kontekst. Neosporno je da je u Hrvatskoj dominantno shvaćanje da je brak zajednica „muškarca i žene koji se obvezuju na monogamnu vezu s ciljem osnivanja obitelji“ (Škokić 2011: 26-27). Time su istospolne zajednice „gurnute“ na marginu.

TEORIJSKI I POJMOVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

(SEKSUALNI) IDENTITET

„Identitet je riječ koja je ušla u većinu europskih jezika, i to kao važna postavka u logici, matematici, filozofiji, a zatim u sociologiji i psihologiji; identitet pojedinca njegova je prepoznatljivost kao izraz osebujna spoja značajki i kakvoće koji ga određuju i zadržavaju njegovu istovjetnost, unatoč svim mogućim vremenskim mijenama u njegovu izgledu tijela, psihičkoj osobnosti, umnim sposobnostima, sjećanjima..., stoga se identitet mora stvoriti u procesu identifikacije, određene kao poistovjećivanje s obilježjima drugih pojedinaca te preuzimanje njihovih obilježja, da bi se izgradila vlastita prepoznatljiva osobnost“ (Heršak 1998:79-80).

Identitet se kroz povijest stvarao unutar različitih konteksta, od mitskog do ideologijskog, često miješajući različite aspekte, religijske, rasne, etničke, profesionalne i druge (Grbić 1994:23). Izgradnja identiteta nije kratkotrajan proces, ona traje za vrijeme čovjekova života, raste, razvija se, kako na svjesnoj tako i na nesvjesnoj razini (Ibid.). Također, identifikacija je individualan koliko i kolektivan proces; osjećaj pripadnosti, odnosno kolektivu neizostavni dio je identiteta (Ibid.). Iz svega ovoga nije teško zaključiti da se u suvremenom etnološkom i kulturnoantropološkom shvaćanju identitet sastoji od više segmenata i aspekata pojedinca, kako Grbić ističe: „(u) modernim, kompleksnim društvima identitet je također kompleksan, te u skladu s time, svaki pojedinac može imati mnogostruki identitet“ (Ibid. 29).

Uz početnu tezu da je identitet kompleksan spoj različitih obilježja i odlika, u svojem istraživanju sam se fokusirala na jedan aspekt identiteta - seksualni identitet, odnosno seksualnu orijentaciju pojedinca. Kroz svoje istraživanje htjela sam dobiti uvid u to u kojoj mjeri seksualni identitet stvara i utječe na svakodnevicu mojih ispitanika. Rezultati su

pokazali da njihova seksualna orijentacija i opredijeljenost velik dio njihova identiteta, a ono što je zanimljivo jest da osjećaj da su „drugačiji“ po tom pitanju još više doprinosi osvješćivanju toga dijela identiteta. Naime, pojedinci grade i ostvaruju svoj identitet kroz sebe same (samoidentifikacija), ali i kroz društvene dimenzije koje, u biti, određuju granice između dva pojedinca; između „Nas“ i „Njih“, „Nas“ i „Drugih“. Drugi u tom kontekstu dolaze do izražaja upravo na toj granici njih i onih od kojih su „drugačiji“, a tada je sama ta granica kulturna (Segalen 2002:36-40).

Kod svih mojih ispitanika sam uočila da od samog djetinjstva imaju osjećaj „nepripadanja“, što im uvelike utežava da se samoidentificiraju na polju svoje seksualnosti, pa neki i niječu svoju pravu orijentaciju, a neki ju drže „u ormaru“, zbog čega imaju osjećaj da žive „lažni život“. Ono što je i antropologinja Kath Weston primijetila u svojem istraživanju provedenom u obalnom dijelu Kalifornije jest da jednom kada je osoba ustvrdila gay-identitet u javnoj sferi (bilo kod obitelji, prijatelja, kolega, suradnika, susjeda..), možemo reći da je na jedan način i samoj sebi ustvrdila svoj identitet. (1997:50) Subjektivna identifikacija se sastoji od unutarnjeg dijaloga gdje se čovjek „pomiri“ sam sa sobom, no isto tako, samo-prihvatanje dolazi i putem drugih, odnosno kako ljudi iz javne sfere dožive ili prihvate pojedinca; a ako osoba ne može u bilo kojem polju proći samo-identifikaciju, možemo reći da na jedan način i dalje ostaje „u ormaru“ (Weston 1997:50).

Istraživanje sociologa Kena Plummera (1992) koji je 1984. godine proveo studiju među populacijom Velike Britanije je pokazalo da je stigma i obilježje koje nosi homoseksualnost bila razlog zašto je većina njegovih ispitanika stupila u brak sa suprotnim spolom uvjeravajući se u vlastitu heteroseksualnost, da bi na kraju svaki od navedenih brakova završio razvodom. Kao glavni problem ovdje naglašava nemogućnost samoidentifikacije svojih ispitanika, koji se u dotičnom periodu u kojem su bili u heteroseksualnim brakovima nisu mogli do kraja identificirati sa svojom ulogom koju su svakodnevno obavljali, ali koju su spremno prihvatili zbog društveno kulturnih normi (Plummer 1992:87-144).

Dakako, trebamo imati na umu da se svako društvo, zajednica, nalazi u hijerarhijskom odnosu moći do manjine (u ovom kontekstu istospolne zajednice) koja je također dio tog društva, te sukladno s time nameće neke norme i regulative ponašanja.

U vlastitom istraživanju sam uočila da je taj odnos moći najviše došao do izražaja nakon spomenutog referenduma, kada su ispitanici priznali ne samo da se osjećaju nepoželjno

i nelagodno od većine, već da se osjećaju i napadnuto od strane društva u kojem žive.³⁸ Naravno, takav ishod referendum, a i okolina koja ih okružuje, utječe na njihov život, svakodnevicu i posljedično njihov identitet. Ljudi koji su „drugačiji“ često to pokušavaju sakriti. Često na nekoj razini nisu niti svjesni svojeg seksualnog identiteta jer teže tomu da, na svjesno-nesvjesnoj razini, zadovolje koncept heteronormativnosti koji im nalaže društvo. Naime, kako francuska etnologinja Martine Segalen (2002:213) objašnjava

Drugi prolaze proces identifikacije upravo kroz svoj relacijski odnos do normativa u društvu, odnos spram onog od čega se razlikuju, od čega su drugačiji. Budući da društvo stvara pojedince, isto kako i pojedinci stvaraju društvo, formira se krug odnosa u kojem su svi zavisni jedni od drugih, te gdje se isprepliću privatne i javne dimenzije pojedinaca koji tvore društvo, i koje društvo oblikuje (Segalen 2002:213-214).

Prilikom svojeg istraživanja uočila sam veliki utjecaj koji ima okolina na moje ispitanike, pri tom ne samo njihove obitelji, prijatelji i poznanici, nego i sam grad u kojem žive i njegovi sugrađani s kojima dijele prostor. Pa se tako Martina (jedna od kazivačica u istraživanju) izjasnila, po pitanju mjesta življenja (u ovom slučaju Zagreb), da:

...mjesta za velika poboljšanja uvijek ima, i da, vrlo vjerojatno postoji niz drugih mjesta gdje bi moj život bio puno lakši, barem po tom pitanju, no isto tako mislim da smo se i mi dosta pomirili već sa situacijom pa ni ne očekujemo da će biti nešto bolje. Svejedno, ako me pitaš, život u Zagrebu i njegovi stanovnici su itekako igrali veliku ulogu u mom životu.

Tijekom istraživanja se i isprofilirala problematika dviju žena koje žive u istospolnoj zajednici, koje nailaze na poteškoće ne samo sa strane svoje seksualne identifikacije, nego i sa strane svoje rodne pripadnosti (žene). Naime, naglasile su da su iz njihove perspektive žene češće gledane u odnosu na muškarca, točnije kroz njihove „urođene uloge“ (majka, supruga, baka, domaćica..), te da često nailaze na negodovanje od strane društva jer samim time što su izabrale živjeti u istospolnoj zajednici „gube“ taj identitet: majke, supruge, bake,..., a što se percipira kao jedno od „temeljnih“ uloga žene u našem društvu. (Usp. Topolčić 2001) Posljedično to veoma utječe na njihovu samoidentifikaciju, jer stalno ne prihvaćanje ženskih istospolnih partnerstva i žene kao homoseksualne osobe, te njeno guranje u „poznate okvire“ (žena supruga, žena majka) stvara velike probleme pri izražavanju i „izlaženju iz ormara“ za

³⁸ Stečen zaključak na temelju iskaza ispitanica (Maja i Martina – kasnije u tekstu).

dobar dio žena. Neke posljedično nikada ni ne izađu, te izgube taj (oslobađajući) potencijal samo-identificiranja (Parker i Aggleton 2011:216).

MARGINALIZACIJA

U težnji društva k izradi i regulaciji norma, nedvojbeno se profiliraju i Drugi u društvu, oni koji su u manjini, na margini, te koji se nužno ne uključuju u norme. Da bi norme mogle postojati i održati se, potrebni su Drugi, kao iznimka koja potvrđuje pravilo (Weeks 2003:76).

U današnje vrijeme postoje društvene, etničke, religijske i druge manjine i s time dolazi i do pojave manjinske problematike. Ne postoji neka opće prihvaćena definicija pojma *manjina*, ali možemo izvući zajedničku karakteristiku svih manjina, a to je da žive u državi u kojoj je druga zajednica, druga kultura, drugačija religija ili jezik – dominantna (Grbić 1994:12). Položaj manjina unutar države ili društva u kojem žive, je najčešće marginaliziran te su im mogućnosti da poduzmu promijene dosta ograničene (Grbić 1994:12). Nije nam strana činjenica da biti istospolne orijentacije ujedno znači i biti označen kao drugačiji – autsajder koji se ističe od većine, koji je u manjini. Upravo na taj način diskriminiranja i prezentiranja kao *Drugih*, ljudi u istospolnim zajednicama odgovaraju na način da stvaraju i organiziraju svoje veze, partnerstva i brakove na drugačiji način. Prilikom razgovora sa svojim ispitanicima, uvidjela sam da se svatko od njih osjeća kao Drugi, no nitko nije zadovoljan tom „ulogom“. Naime, kod svih postoji želja k pripadnosti, sigurnosti, no rijetko tko može to dobiti dok se ujedno osjeća da pripada na margini društva u kojem živi. Kao heteroseksualni parovi, tako i homoseksualni parovi imaju potrebu pripadati negdje i stvoriti svoju socijalnu obitelj ili brak, no to im nije uvijek (niti u svim zemljama) omogućeno. Takav stav i situacija već desetljećima (a i duže) dovode do marginalizacije istospolnih parova i ambivalentnog odnosa – s jedne strane ljudi koji zakonskim regulativama i drugim načinima pokušavaju održati društveno/kulturnu normu tipičnu za većinu zemalja gdje se brak smatra zajednicom muškarca i žene, te s druge strane sve veći upori i prosvjeti istospolnih parova na dobitak istih prava i zakonski stupanja u brak (Scanzoni, J. 1995:50-60). Tome u prilog ide i velika studija iz 1970 Johna Scanzonija (1995:60-67), gdje su stanovnici SAD-a ispitani o njima primjerenom, odnosno neprimjerenom seksualnom ponašanju. Prema dobivenim podacima najviše ljudi se izjasnilo da je protiv homoseksualnih odnosa, čak i osoba koje su u stabilnoj

vezi. Samo njih 12% se izjasnilo da ne vide ništa sporno u tome. Zapanjuje činjenica da je više ljudi „odobravalo“ prostituciju nego istospolne parove (Scanzoni, J. 1995:60-67). Iako je studija provedena 1970 godine jasno nam pokazuje koliko je duboko ukorijenjen problem istospolnoga partnerstva, za koji znamo da je i danas goruće i centralno pitanje mnogih debata i sukoba. Tome su slični i podaci istraživanja u Hrvatskoj, ne samo da se referendumom većina izglasala da bi u Ustavu Republike Hrvatske trebalo stajati da je brak zajednica muškarca i žene, već istraživanje lezbijske grupe Kontra pokazuje da je u razdoblju od 2002 do 2005 godine gotovo 40% sudionika istraživanja doživjelo uvrede ili psovke, 28% neželjene seksualne prijedloge, 20% prijetnje fizičkim nasiljem, a 14% je doživjelo fizičko nasilje, zbog svoje seksualne orijentacije. (Pikić i Jugović 2006:59) I moji su se kazivači u više situacija u Zagrebu susreli s osudama, ružnim pogledima, pa čak i odbijanjem uslužnosti samo zbog njihove seksualne orijentacije.

Dolazimo do toga da pojam „Drugih“ u suvremenim društvima često označava razlike u društvenoj i političkoj moći, odnosno, u različitim ulogama pojedinaca i zajednica u društvenom sustavu, gdje su jedni nadređeni, a drugi podređeni (Grbić 1994:30). Pri tome su Drugi izdvojeni od ostalih u društvu u kojem žive različitim ili nejednakim postupanjem i koji se zbog toga smatraju predmetom kolektivne diskriminacije (Heršak 1998:132). Postojanje takvih manjina, uključuje i postojanje dominantne skupine, pri tome manjina često posjeduju manju društvenu moć, na što se nadovezuje izloženost netrpeljivostima i negativnoj diskriminaciji (Heršak 1998:132-134). Upravo iz toga razloga skupine koje su na „rubu“ trpe socijalnu stigmatizaciju, diskriminaciju i osjećaj nepripadanja, što je bio slučaj i kod mojih ispitanika, gdje neki, kada razmišljaju i o selidbi u druge države, ističu da im je motivacija za selidbu – osjećaj da bi tamo mogli „slobodnije“ živjeti.

VANJSKA REPREZENTACIJA

Dok se prvi proces (samo)identifikacije vezane uz seksualnu orijentaciju dešava u adolescenciji i povezan je sa unutarnjim psihičkim procesima pojedinca, drugi proces započinje kada društvo i kultura počinju utjecati na razvoj identiteta pojedinca (Mondimore 2003:164). Prema pripadnicima skupine, koja se smatra „neobičnom“ ili moralno „lošom“, odnosi se kao da imaju „stigm“u“. Proces takvog označavanja osobe, posebno postupci društva prema onima koji se razlikuju od prihvaćene većine, zove se „stigmatizacija“ (Mondimore

1996:166). Stigmatizacija i osuđivanje mogu veoma (u većini slučajeva negativno) utjecati na pojedince i njihovo stanje. Prilikom svojeg istraživanja naišla sam na slične situacije, gdje su kazivači zbog neprihvatanja okoline bili ne samo osuđivani, već su i sami imali poteškoća s priznanjem svoje seksualne orijentacije .

Zanimljiv dio istraživanja je dakako bio i dobivanje uvida u „drugu stranu priče“, odnosno intervjui koje sam provela s ljudima koji nisu partneri u istospolnim zajednicama i homoseksualne orijentacije, a dali su svoja mišljenja o istospolnim zajednicama i referendumu koji se dogodio u Hrvatskoj. Sama inicijativa za referendum kojim bi se u Ustavu Republike Hrvatske trebalo mijenjati definiciju braka kao zajednicu muškarca i žene, označuje isključivost shvaćanja takve zajednice te marginaliziranje i „napadanje“ jedne društvene skupine, odnosno manjine, koja se ne uklapa u taj heteroseksualni normativ. Ako se stvari upisuju u zakon, tada se pokazuje kako niti u najvišem zakonodavnom dijelu države nema prihvatanja svih građana jedne države na jednakopravan način. Već sami referendum, odnosno njegovo pokretanje, pokazuje neprihvatanje istospolnih zajednica kao jednakopravnih onima različitoga spola. Rezultat samog referenduma pokazao je da većina pokazuje neprihvatanje jedne manjine na državnoj razini. Paradoksalno je da u istom tom temeljnom zakonu Republike Hrvatske, Ustavu, stoji formulacija u Članku 3. Ustava RH:

Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost spolova, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav najviše su vrednote poretka Republike Hrvatske i temelj za tumačenje Ustava.

Iako su u zadnjih nekoliko desetljeća sve više aktivni pokreti za jednaka prava onih koji žive u istospolnim zajednicama, te da im se omogući stupanje u brak i osnivanje obitelji, kao i drugima, još mnogo zemalja ostaje pri starim, konzervativnijim odredbama, a nedavni referendum u Hrvatskoj pokazuje također tu konzervativnu orijentaciju. U skladu s time, većina mojih ispitanika koji nisu partneri u istospolnim zajednicama i nisu istospolne orijentacije smatra da brakovi između osoba istoga spola nisu poželjni, a kao što ćemo vidjeti u intervjuima koje sam provela, idu i dalje od toga, osuđujući sve istospolne odnose. Francuski filozof i teolog, Xavier Lacroix (2014) u svojem djelu *Konfuzija rodova: homoseksualnost, brak, posvajanje*, daje uvid u pitanja homoseksualnog braka sa strane nekoga tko se protivi toj ideji. Naime, Lacroix navodi da bi definicija jedne tako temeljne antropološke stvarnosti kakva je brak, u slučaju dopuštanja braka između osoba istog spola,

bila podvrgnuta nesigurnostima; što bi dovelo do pitanja: Koja je definicija braka? Što je obitelj? Samim tim pitanjima, prema Lacroixu, životni stalež do kojega bi se otvarao pristup više ne bi bio isti – promijenio bi smisao. Mnogi govore o transgresiji tradicionalnog modela (braka), no ključ te dvostrukosti nalazio bi se onda u instrumentalizaciji kojom je brak stavljen u službu cilja koji nije njegov (Lacroix. 2014:26-50). Naime, Lacroix se pita je li legitimno istospolnim sjedinjenjima pružati isti okvir kao što je onaj koji je postojano bio temelj obitelji od strane jednog muškarca i jedne žene? (2014:26-50) Držati da udruženje između dvaju subjekata istoga spola mora primiti okvir istovjetan savezu između rodova postavlja ispred alternativu: ili tim okvirom sjединiti pod isti pojam dvije različite stvarnosti; ili pak ustvrditi na taj način da nisu po srijedi različite stvarnosti – drugim riječima, da je u braku pri utemeljivanju neke obitelji, seksualizacija sekundarna (Lacroix. 2014:26-50). Nadalje, po Lacroixu (2014:70-80) brak sam po sebi nije ni homoseksualan ni heteroseksualan; on je heteroseksualiziran. Uključuje osobe i rodove, ne orijentaciju kao takvu. Država može ustanovljivati samo ono što ima za nju vrijednost, jer je izraz objektivnih i univerzalnih dobara; ona se ne mora opterećivati sentimentalnim životom građana kao ni priznavanjem svih njihovih afektivno-seksualnih privlačnosti (Lacroix. 2014:70-80). Lacroix zaključuje da ako se tako gleda na brak, onda ne možemo ni reći da postoji diskriminacija kod nepriznavanja homoseksualnih brakova, jer ne postoji institucija bez mogućnosti i nemogućnosti, bez ograničenja i bez rasuđivanja. Dok se svi moji ispitanici koji su istospolne seksualne orijentacije ne slažu s ovakvim gledanjem braka, većina ispitanika koji su heteroseksualne orijentacije itekako podržava ovakvo stajalište.

U svakom slučaju, kako god ljudi gledali na brak i kako god ga doživljavali, ne mijenja činjenicu da sam u svojem istraživanju uvidjela da su pitanje spomenutog referenduma, te njegov ishod, veoma utjecali na moje kazivače koji su dio istospolnih zajednica, te je njihov proces seksualne identifikacije otežan jer se u društvu i kulturi u kojoj žive ne osjećaju sigurno i poželjno. Iako bi država i njeni pravni aparati trebali pružati okvir za društvene institucije, kako su i članovi Pride udruženja Zagreb istaknuli, Država također mora zaštititi manjine³⁹. Iz Udruge Pride Zagreb, istaknuli su u članku: *ZAGREB PRIDE „Ne odlučuje o definiciji obitelji, nego o braku. U ime obitelji lažu*, koji je izašao 27. 11. 2013, na portalu jutarnji.hr. da:

Također podsjećamo i na upozorenje Ustavnog suda prema kojem eventualna dopuna Ustava odredbom prema kojoj je brak životna zajednica žene i muškarca ne smije imati nikakvog utjecaja na

³⁹ <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zagreb-pride-ne-odlucuje-o-definiciji-obitelji-nego-o-braku.-u-ime-obitelji-lazu/923468/> (zadnji pristup 30. 10. 2016.)

daljnji razvitak zakonskih okvira instituta izvanbračne i istospolne zajednice u skladu s ustavnim zahtjevom da svatko u Hrvatskoj ima pravo na poštovanje i pravnu zaštitu svoga osobnog i obiteljskog života te svoga ljudskog dostojanstva (predstavnici Udruge Pride Zagreb 2013.).⁴⁰

Kako istospolni brakovi ionako nisu bili priznati u Hrvatskoj, odredba da se u Ustav upiše upravo jedno i isključivo značenje braka, je za njih, a tako i za moje ispitanike, doživljeno kao direktan napad na njihov položaj u društvu.

U radu dalje navodim istraživanje i intervju provedene sa svojim kazivačima. No, prije toga želim skrenuti pažnju na jedan slučaj koji je bio i medijski popraćen, a tiče se problematike referenduma i prava ljudi u istospolnim zajednicama. Naime, mislim da je važno da u ovoj tematici prikažem i na koji način je cijeli referendum imao odjeka u javnosti. Osim što su se javno bunile udruge koje promoviraju prva LGBTQ osoba, zabilježeno je nekoliko intervju s osobama koje su javno „izašle iz ormara“ i koje su u javnost aktivistički izašle s informacijom o tome kako žive u istospolnim zajednicama. Jedna od njih je i zadarska književnica i novinarka Mima Simić, gay-aktivistica, kritičarka i spisateljica, aktivna u medijima i na društvenim mrežama po pitanju referenduma i prava ljudi u istospolnim zajednicama u Hrvatskoj. M. Simić je u članku na jutranjem hr. koji je izšao 08. 07. 2016. pod naslovom: *Vjenčala se Mima Simić: Znete li što „lezbo zvijezda“ ima s braniteljima i proračunskim milijunima*, primjerice Referendum ocijenila kritički na ovaj način:... „Pandorina kutija kojom se otvaraju vrata demokratskom gaženju drugih.“ „Ćirilica, pederi, tko je sljedeći za odstrel“ – upitala je tijekom referendumskih prepiranja također Simić, ističući kako se radi o inicijativi koja razdvaja ljude (Simić 2016)⁴¹. Simić je navela da se u Ustavu govori o jednakosti pa bi se tako sutra umjesto homoseksualaca moglo govoriti o crncima. „Važno da ljudi glasaju protiv jer je to malo truda za jednakiju, pravedniju i humaniju Hrvatsku“ (Simić 2016)⁴². Simić je u vezi sa svojom partnericom Martom te također žive u istospolnoj zajednici u Zagrebu, a zajedno su svojevremeno u medijima dale intervju ne samo u vezi spomenutog referenduma, već i općeg stanja u Hrvatskoj. Intervju je izašao 02. 12. 2013. na večernjem hr. pod naslovom: *Vjenčat ćemo se na proljeće a na piru će pijeovati Severina*, gdje Simić govori:

⁴⁰ <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zagreb-pride-ne-odlucuje-o-definiciji-obitelji-nego-o-braku.-u-ime-obitelji-lazu/923468/> (zadnji pristup 30. 10. 2016.)

⁴¹ <http://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/pregledan-vjencala-se-mima-simic-znete-li-sto-lezbo-zvijezda-ima-s-braniteljima-proracunskim-milijunima-936706> (zadnji pristup 01.11.2016.)

⁴² <http://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/pregledan-vjencala-se-mima-simic-znete-li-sto-lezbo-zvijezda-ima-s-braniteljima-proracunskim-milijunima-936706> (zadnji pristup 01.11.2016.)

Studiramo i radimo, plaćamo poreze, stanarinu, režije i doprinose, participiramo u društvu, jednako nas muči nezaposlenost i nesigurna budućnost, baš kao i svakog drugog Hrvata, s tom razlikom što će u Ustav ući odredba da smo građanke drugog reda“ (Simić 2013)⁴³.

Mima i Marta su se odlučile vjenčati u jednoj kapelici u prijestolnici kocke (Las Vegas) u Sjedinjenim Američkim Državama. Taj trenutak Simić je podijelila u javnosti i na svom *Facebook* profilu.

BRAK, ZAJEDNICA ILI PARTNERSTVO?

Etnologinja i kulturna antropologinja Tea Škokić je u svojoj knjizi *Ljubavni kod. Ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti* donijela problematiku odabira naziva koji označavaju ljubav ili seksualni odnos između osobe istoga spola ili imenuju njihov identitet. (2011:37) Za autoricu su ti pojmovi posljedica umjetno konstruiranih problema imenovanja seksualnih praksi i identiteta, kao posljedica kulturnih i političkih pokušaja etiketiranja njihove orijentacije (Ibid.). Ako se brak odnosi na običajan ili zakonski potvrđen suživot između dvoje ili više ljudi, u pravilu radi seksualnog dostupa i stvaranja potomstva, ostaje pitanje da li je brak time rezerviran samo za osobe različitih spolova i što je s osobama istog spola koje žele stupiti u brak? Da li njihova seksualna orijentacija treba označavati njihovo automatsko isključivanje iz institucije braka? I, ako ih se isključuje iz te društvene institucije, kakav oblik partnerstva bi se time trebao poimati kao alternativa? Ako bi obitelj i brak „trebali biti“ rezervirani samo za heteroseksualce, što je s osobama istospolne seksualne orijentacije? Iako ne zagovaram alternativne oblike za neke društvene skupine, već jednakopravnost sviju, ovakva su se retorička pitanja u razgovoru često nametala i meni i mojim sugovornicima, dakako bez konačnih odgovora. Tendencija kulture da ograniči seksualni život pojedinca je vidljiva u zapadnoeuropskoj kulturi gdje heteroseksualnost dobiva legitimitet kroz brak kao zajednicu muškarca i žene koji se obvezuju na monogamnu vezu s ciljem osnivanja obitelji (Škokić 2011:26-27).

Američka antropologinja, Kath Weston je pri svojem istraživanju istospolnih zajednica u San Franciscu upotrijebila izraz „izabrana obitelj“ kao tip obitelji koji se nalazi na

⁴³ <http://www.vecernji.hr/hrvatska/vjencat-cemo-se-na-proljece-a-na-piru-ce-pjevati-severina-906206> (zadnji pristup 01.11.2016.)

suprotnom polu od „biološke obitelji“, takva podjela odražava kontrastne seksualne identitete, odnosno slobodnu volju s jedne strane i krvno srodstvo s druge strane (Weston 1991:38):

Ljubav i izbor mogu biti smatrani ne samo kategorijama koje su suprotne biološkom nasljedstvu, već i kao aspekti veza koje su važne u povezivanju ljudi kada biološke kategorije nisu dostupne (Weston 1991:213).

Upravo je to jedan od aspekta kojeg sam htjela razmotriti i u mojem istraživanju i u studiji slučaja u kojoj međusobna povezanost dviju osoba proizlazi iz njihova vlastita izbora, a ne iz obavljanja unaprijed definiranih društveno ili biološki propisanih uloga. Stoga sam se odlučila i na korištenje izraza *istospolna zajednica*, kao izraz koji opisuje život dvije osobe (u mojem slučaju dvije ženske osobe) istoga spola koje su svojim odabirom odlučile dijeliti život (u romantičnom smislu) i svoju svakodnevicu. Pritom se nisam željela ograničiti na institucionalizirani izraz *brak*, ili *istospolno partnerstvo* (kako stoji u Ustavu Republike Hrvatske), već sam odgovor pronašla, osim u radu Kath Weston, u radu *Invisible families: imagining relations in families based on same-sex partnerships* (2007.), Aivite Putnine, koja se zapitala što je to što dopušta ljudima da gledaju iznad hetero-normativnog modela za ljudske odnose i postave se u drugačiju perspektivu? Odgovor je našla u tome da fokus nije na kategorijama (dano/birano, prirodno/odgojno, biološki/društveno), nego na mogućnosti međusobne povezanosti i stvaranja odnosa koji su u srži obitelji i bilo kojeg oblika partnerstva. Postojanje istospolnih veza omogućava bolju vidljivost relacijskog aspekta obitelji, jer je prije svega naglasak na odnosu dvije osobe istoga spola. Putnina je željela sa svojom perspektivom okrenuti fokus na relacijsko razmišljanje, umjesto na spolni ili rodni identitet, kako bi izbjegla zamku hetero-normativnih kategorija. Naime, svaka osoba i sa biološkog i društvenog aspekta ima potrebu povezati se s drugom osobom i ostvariti komunikaciju, kontakt, partnerstvo i odnos. Ako se usredotočimo na sam *odnos* između dviju osoba možemo ga istražiti sa stajališta privatne sfere, upravo na taj način sam pristupila svojem istraživanju jednog para u istospolnoj zajednici, no ono što me također zanimalo jest i kako će taj odnos funkcionirati čim „izađemo“ u javnu sferu. Putnina upozorava da će taj odnos podleći društvenim normama koje funkcioniraju na temelju razdvajanja kategorija (npr. heteroseksualno/homoseksualno, prirodno/neprirodno), što se pokazalo i u mojem istraživanju.

KONCEPT MJESTA

„Od devedesetih godina 20. stoljeća sve je brojnija literatura u društvenim i humanističkim znanostima koja ne tretira prostor kao neutralni aspekt, već kao esencijalni dio sociokulturne teorije“ (Čapo, Gulin Zrnić 2011:10). Proučavanje *prostora* i *mjesta*, te pitanja odnosa zajednice, kulture i prostora, se javilo uz neke klasične, temeljne pojmove etnologije i kulturne antropologije, kao što su kultura, zajednica, identitet (ibid:10). Sama sam uvidjela tijekom istraživanja, koliko su ti pojmovi međusobno povezani i isprepleteni, a prostor kojega ljudi dijele u zakonsko-pravnom smislu, te u smislu raznih društvenih interakcija, javni prostor, označava sferu u kojoj vrijede određene norme koje „propiše“ društvo. Te norme, pravila, bilo pisana, bilo nepropisana, veoma utječu na identitet i iskustvo pojedinca, a sukladno i na kolektivni identitet, čineći neku kulturu prepoznatljivom. Time dakle prostor nije geografska značajka, već sociokulturna konstrukcija, *društveni* prostor, i on se u teorijskom smislu označava kao – *mjesto*. Mjesta se poimaju kao „emocionalne, značenjske, tjelesne i iskustvene stvarnosti onih koji u njima žive“ (Čapo, Gulin Zrnić 2011:11).

Etnografske studije pokazuju u različitim kulturama različite odnose u prostoru, onom unutarnjem (kućnom, obiteljskom) i onom vanjskom (čije su granice, značenje i dostupnost različito definiraju). Upravo se takvi odnosi i njihova transformacija iz privatnog u javni prostor očituju u ovom radu, te su veoma važni za dublje shvaćanje same problematike koja i jest upravo vezana za prostor u kojem se ispitanici nalaze (bio on privatn ili javan). Također, ponašanje u javnom i privatnom prostoru očituje se u kompleksnom odnosu raznih simboličkih sustava; jedna takva situacija zasigurno je bilo obiteljsko okupljanje na kojima sam pratila svoje kazivačice, gdje se jasno vidjela promjena i utjecaj koji prostor (obiteljski dom) ima na njih, ali i u kojem privatno postaje javno, javno privatno i granice ovih dviju naoko odijeljenih kategorija postaju vrlo fluidne. U okviru jednog obiteljskog okupljanja, premda naizgled ono funkcionira kao privatno događanje, postoji snažan motiv „društvenog svjedočenja“ i „publike“. Ono što se kaže i učini izloženo je pogledima, prosudbama, ocjenama i sl.

„Etnolog i kulturni antropolog pristupa proučavanju i analiziranju mjesta kao cjelini koja je identitetna i smisaona, odnosna i povijesna“; mjesto jest dio izgradnje identiteta pojedinca i zajednice, ono uspostavlja međusobne odnose (Čapo i Gulin Zrnić 2011:28). Etnologija i kulturna antropologija gleda na prostor kao društveni konstrukt koji nije oblikovan samo prirodnim, povijesnim i graditeljskim elementima, već i društvenim

odnosima koji se u njemu odvijaju te značenjima i reprezentacijama koja u prostoru i o prostoru nastaju, a istovremeno i utječu na njih (ibid: 31). Stoga, svako društvo stvara svoje društvene prostore u kojima se izgrađuju različiti odnosi (etnički, klasni, rodni.), a posljedično se prikazuje i raspodjela moći.

Fizičkom prostoru-lokalitetu neupitno pripadaju priroda i fizički okoliš koji je bio pozornicom etnografskih opisa i „smještaja“ kulture, izvorom resursa i utjecajnim čimbenikom oblikovanja lokalne kulture. Društveni prostor pojam je koji može, ali i ne mora biti vezan uz fizički lokalitet: „u klasičnoj etnologiji neupitno je bio vezan uz okvire lokaliteta istraživanja, ali u suvremenim etnološkim radovima, sukladno dobu u kojem živimo, taj društveni prostor ljudskih interakcija, komunikacije i mreža često gubi svoju teritorijalnu, fizičku bazu i na različite se načine realizira u prostorima“ (Čapo i Gulin-Zrnić 2011:50-56).

ZAGREB – GAY-FRIENDLY GRAD?

Ako je prostor, u različitim opsezima, od kućnog praga do čitavoga grada, prožet društvenim međudodnosima te identitetima pojedinaca i zajednica, ne čudi da je upravo prostor važan dio svakog kulturnoantropološkog istraživanja. Kako se moje istraživanje odvijalo na području grada Zagreba, odlučila sam pomnije popratiti povijest Povorke ponosa u gradu Zagrebu, kao istaknutog javnog događaja za prava osoba LGBTQ orijentacije, koji je i godišnji događaj kojeg ističu svi kazivači kao onaj kojeg se na prvoj asocijativnoj razini mogu sjetiti u javnom prostoru grada da tematizira i zagovara ovo pitanje. Kada su povorke u Zagrebu počele, kako su potekle, koji su prijevori, koji odjeci? Nadalje, zanima me kakva je današnja prezentacija grada Zagreba u smislu turističke destinacije, da li se Zagreb može odrediti kao *gay-friendly* grad? Kakva je sigurnost osoba istospolne seksualne orijentacije u Zagrebu? Da li Zagreb, i u kojim razmjerima te među kojim društvenim skupinama, slovi kao siguran grad i ako da, od kada? Ova pitanja ne mogu imati jednoznačne odgovore. Sa sviješću da je „stvarnost“ promjenljiva i heterogena kategorija, pokušat ću u ovom radu dati prikaz tek ponekih iskustava te „stvarnosti“. U tom smislu relevantan i zanimljiv je i jedne poznate osobe u medijima o tome kako je živjeti u Zagrebu kao deklarirana homoseksualna osoba. To donosim kasnije u nastavku rada.

Zagreb Pride ili *Zagrebačka povorka ponosa* manifestacija je koja se od 2002. godine održava jednom godišnje, a sastoji se od raznih programskih događanja od kojih je najznačajnija i najvidljivija upravo povorka, javno okupljanje i kretanje užim središtem grada, u vidu povorke, koje se tradicionalno održava u subotu najbližu datumu 28. lipnja, u znak

sjećanja na nemire koji se smatraju početkom suvremenog LGBT-ovskog pokreta u svijetu, *stonevolski* nemiri.⁴⁴ Uz *Split Pride*, to je jedini događaj te vrste u Hrvatskoj.⁴⁵ Aktivisti koji od 2002. godine organiziraju manifestaciju, u rujnu 2008. godine službeno su registrirali udruhu pod imenom "Zagreb Pride". Udruga se predstavlja kao "queer, feministička i antifašistička", s temeljnim ciljevima promocije i zaštite ljudskih prava LGBTIQ osoba, edukacije o ljudskim pravima, te promicanje LGBT i queer kulture.⁴⁶ Prva povorka održana je 29. lipnja 2002. godine u organizaciji lezbijske grupe Kontra i Centra za prava seksualnih i rodnih manjina Iskorak, pod sloganom *Iskorak Kontra predrasuda*.⁴⁷ Time se željelo upozoriti javnost na sustavnu diskriminaciju i kršenje ljudskih prava seksualnih manjina u Hrvatskoj. Ovo je bio prvi događaj te vrste u Hrvatskoj u kojem su pripadnici zajednice LGBT-a istupili u javnost. U povorci je sudjelovalo oko 200 ljudi koji su bili izloženi verbalnom nasilju, a na sudionike skupa bačen je između ostalog i suzavac. Za vrijeme i nakon održavanja manifestacije ozlijeđene su 32 osobe, od toga nekoliko teže, a policija je privela 27 osoba.⁴⁸ Od 2002 godine Povorka ponosa održava se jednom godišnje, a osim nekoliko zabilježenih izgređa koji su se događali u ranijim godinama od početka održavanja (od 2003. do 2008.), nije bilo zabilježeno većih nereda, pogotovo zadnjih godina (od 2010. nadalje)⁴⁹. 2011 godine, u povorci je sudjelovalo oko 2000 ljudi uključujući i brojne javne osobe, a takav odaziv djelomično je bio reakcija na nereda koji su se dogodili na splitskoj povorci ponosa tjedan ranije.

Naime iako u Zagrebu, osim manjih izgređa početnih godina, nije zabilježeno veće neprihvatanje ili nasilno ponašanje od strane sugrađana, u Splitu povorka ponosa nije imala ista iskustva. Iako je prva povorka ponosa u Splitu održana tek 2011 godine, kada je ista povorka u Zagrebu prošla bez ikakvih izgređa, u Splitu su sudionici fizički napadnuti različitim predmetima (kamenjem, suzavcima, petardama..). Još je gora slika povorki ponosa organiziranih u susjednom Beogradu, gdje su nakon prve povorke organizirane 2001 godine zbog velikih izgređa organizatori odustali od izvođenja povorki sve do 2009 godine. No, nažalost, i tada su zabilježeni veliki izgređi i napadi na sudionike povorke; i danas u Beogradu vlada opće negodovanje i neprihvatanje povorki ponosa.⁵⁰

⁴⁴ <http://www.zagreb-pride.net/hr/povorka-ponosa/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

⁴⁵ <http://www.zagreb-pride.net/hr/povorka-ponosa/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

⁴⁶ <http://www.zagreb-pride.net/en/about-us/> (zadnji pristup 28. 10. 2016.)

⁴⁷ <http://www.zagreb-pride.net/en/about-us/> (zadnji pristup 28. 10. 2016.)

⁴⁸ <http://www.zagreb-pride.net/hr/category/arhiva-povorki/page/2/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

⁴⁹ <http://www.zagreb-pride.net/hr/category/arhiva-povorki/page/2/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

⁵⁰ <http://www.zagreb-pride.net/hr/category/arhiva-povorki/page/2/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

Kada pogledamo neke susjedne gradove, poput Splita, Beograda, Podgorice, Zagreb se čini kao da je, samim kontinuiranim postojanjem javnoga godišnjeg događanja – Povorke ponosa – napredovao po pitanju solidarnosti i tolerancije. No postoji i drugi problem koji se očituje u dihotomiji i kategorijama vidljivosti i nevidljivosti. Povorka koja se održava jedan dan znači mnogo, ona je aktivistički doprinos položaju i vidljivosti marginaliziranih skupina u javnosti i u javnom prostoru. Ipak, moji kazivači su izrazili i dalje veliku razinu nelagode u pokazivanju svojeg seksualnog identiteta u javnosti u „druge“ dane. Kao stanovnica Zagreba također sama nisam primijetila da se u javnosti (osim na dan Povorke) mogu vidjeti parovi koji nisu heteroseksualni. U spomenutom *Gay turističkom vodiču*, nedavno po prvi puta tiskanom u Zagrebu, upozoravaju se turisti da Zagrepčani još nisu spremni na poljupce istospolnih parova, no i da postoje mjesta gdje je takva populacija dobrodošla.⁵¹ Jedan dan „paradiranja“ po gradu, znači puno, ali ne rješava u cijelosti problematiku mogućnosti i opasnosti življenja svoje spolne orijentacije ostalih dana u godini. Tako je i francuska kulturna antropologinja Martine Segalen u zborniku radova kojemu je urednica, *Drugi i sličan*, naglasila da

Drugi ne moraju nužno biti pripadnici nekih udaljenih, egzotičnih, „primitivnih“ zajednica ili plemena; Drugi mogu i jesu često u zajednici ili društvu kojem etnolog, odnosno istraživač pripada, i kojega je i sam dio. Nerijetko, tim Drugima nedostaje „egzotičnosti“, pa oni postaju paradoksalno „nevidljivi“ ne samo istraživačima nego i svojim sugrađanima, ljudima koji s njima dijele javni prostor. (2007:71)

Svi veći turistički portali (citypal, numbeo, wikitravel, tripadvisor) smatraju Zagreb veoma sigurnim gradom te ga svi savjetuju kao poželjnom destinacijom istospolnim zajednicama za posjet.⁵² Jedna od prvih informacija koju LGBTQ turisti traže prije negoli se uopće odluče na putovanje u na neku destinaciju jest sigurnost. Nadalje, interesira ih postoje li ondje *LGBTQ-friendly* sadržaji, prostori i smještaji. Toj populaciji turista je potrebno jedinstveno mjesto gdje mogu saznati sve o *sigurnim* prostorima, ali i o zanimljivoj LGBT kulturnoj ponudi koju grad eventualno nudi. Šestu godinu zaredom izdaje se *Zagreb Gay Guide*, koji ove godine udruga Domino izdaje u suradnji s Turističkom zajednicom grada Zagreba, a distribuirana ga se na raznim frekventnim turističkim mjestima u gradu Zagrebu.⁵³ Osim tog vodiča, u ponudi je i *FriendlyCroatia* (Hrvatski gej putni vodič) kojemu je cilj

⁵¹ <http://www.infozagreb.hr/mediadocuments/zgg2010.pdf> (brošura Zagreb Gay Guide, 2010.)

⁵² <http://citypal.me/>, <https://www.numbeo.com/cost-of-living/>, http://wikitravel.org/en/Main_Page, <https://www.tripadvisor.com/> (zadnji pristup stranicama 29. 10. 2016.)

⁵³ <http://www.queerzagreb.org/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

promovirati, razvijati i unaprijediti gay-friendly turizam u Hrvatskoj te osvijestiti da Hrvatska ima potencijala za profiliranje i u tom smjeru, kao turistička destinacija.⁵⁴

S obzirom na to da Zagreb godišnje posjeti oko 650 tisuća turista⁵⁵, a ako je 5% populacije gay⁵⁶, pretpostavlja se da populacija LGBTQ turista svake godine u Zagrebu broji oko 30 tisuća osoba. Po uzoru na druge europske metropole u kojima se ranije shvatilo da je i ta populacija *odlični potrošač* u mjestu gdje se osjeća dobrodošlo, i Zagreb sve više postaje *gay-friendly* mjesto.⁵⁷ Iako smo svjesni da je ovakva prezentacija grada aktualna i na snazi isključivo iz konzumerističkih pobuda, ovakvo reklamiranje grada potencijalno doprinosi boljem položaju ljudi istospolne seksualne orijentacije u gradu.

ISTRAŽIVANJE

TEREN I METODOLOGIJA RADA

Moje istraživanje primarno uključuje ljude, odnosno parove koji žive u istospolnim zajednicama u Zagrebu. Prvenstveno želim saznati osobna stajališta, poglede i iskustva osoba istospolne orijentacije i pripadnika istospolnih zajednica, te kako poimaju sami sebe unutar takvih zajednica. S tom populacijom sam provela intervju u svrhu pisanja ovoga rada.

U zborniku radova pod naslovom *Etnologija bliskoga, poetika i politika suvremenih istraživanja*, koji mi je bio metodološko uporište, naznačeno je: „U suvremenim etnološkim epistemologijama teren se unaprijed ne definira kao određeni zemljopisni lokalitet, već se konstruira iz odabrane teme i njezine obrade u konkretnom istraživanju.“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić, Šantek 2006:28). Tako je moje konkretno istraživanje organizirano oko iskustva jednoga istospolnoga para i zajednice – Maje i Martine – te još dvije osobe istospolne orijentacije – Jasna i Petar – koji nisu međusobno par, već dva sugovornika.⁵⁸

⁵⁴ <http://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/zagreb-sa-37-friendly-lokacija-postaje-prava-gay-destinacija/2302778/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

⁵⁵ <http://www.tzgz.hr/> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

⁵⁶ <http://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/zagreb-sa-37-friendly-lokacija-postaje-prava-gay-destinacija/2302778/> (u članku se navodi da je dan postotak prema procjeni Turističke Zajednice grada Zagreba u suradnji s udrugom Queer Zagreb; zadnji pristup stranici 29. 10. 2016.)

⁵⁷ <http://www.vijesti.rtl.hr/tabloid/zabava/1589646/hrvatska-lgbt-zajednica-napravila-vodic-po-zagrebu-koji-svaki-gay-treba-imati-u-dzepu/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

⁵⁸ Sva navedena imena u radu su psudonimi, sa svrhom poštivanja privatnosti i zaštite sugovornika, prema njihovoj želji.

Maja i Martina žive skupa već duže vrijeme i one na svoj život gledaju kao život „u braku“. Maja ima 34 godine i radi kao kuharica, a Martina 37 godina i radi kao fotografkinja. Obje su učlanjene i dio su Zagreb Pride udruženja, te često pohađaju njihove sastanke i različite događaje koje organiziraju udruge koje promoviraju LGBTQ prava. Međutim, priznanju da se osjećaju kako nisu u potpunosti „aktivne članice“, jer ne vole često u javnosti istupati na temu prava LGBTQ osoba (npr. prestale su prisustvovati povorci ponosa u Zagrebu). One su mi bila početna točka istraživanja i kroz njihove stavove i odgovore htjela sam dobiti pogled u iskustva jednoga istospolnoga para/zajednice u Zagrebu. Tokom dugotrajnog promatranja njihove svakodnevnice i odlaska na nekoliko društvenih događaja s njima, te interakcije i provedbom intervjua kroz par mjeseci, nastala je studija slučaja (*case-study*) Maje i Martine. Htjela sam vidjeti da li se i koliko njihov život u privatnoj sferi razlikuje izlaskom u javnu sferu (grad Zagreb, obiteljska okupljanja), te kako sve to djeluje na njihov odnos.

Nadalje, intervjuirala sam još dva kazivača - Jasnu i Petra, osobe istospolne seksualne orijentacije, kako bih dobila barem nekoliko širu sliku tematike i uzela u obzir i druge starosne i rodne skupine. Jasna je studentica, ima dvadeset i tri godine, u vezi je sa osobom istoga spola, te se stavovima i mišljenjem dosta razlikuje od mojih prethodnih ispitanica. Petar je također student koji trenutno živi u Zagrebu, no on nije odrastao na ovim prostorima, već u Švedskoj, i zbog toga je njegova komparacija života *vani* i ovdje, kao osobe istospolne seksualne orijentacije, veoma zanimljiv i drugačiji izvor podataka te pruža širu sliku i uvid u tematiku, od lokalne i nacionalne.

Pri intervjuiranju konkretno me zanimalo: samopercepcija, mišljenja i stavovi o braku, odnosno zajednici; mišljenje o zakonskoj regulativi; mišljenje o nedavnom referendumu i sl. U istraživanje sam uključila i one koji nisu partneri u istospolnim zajednicama, ali poznaju osobe koje to jesu. Intervjuirala sam četvoro ljudi različite dobi i spola. Milica ima dvadeset i devet godina, zaposlena je u sektoru osiguranja, rođena je u Bosni, a u Zagreb je došla na studij koji nije završila naposljetku s obzirom da je počela raditi. Stjepan ima trideset i pet godina, zaposlen je, rođen je i odrastao u Zagrebu. Josipa je studentica, dvadeset i četiri godine, rođena je i živi u Zagrebu. Nevenka je umirovljenica, ima šezdeset i pet godina, rođena je u Zadru, ali je većinu života živjela u Zagrebu.⁵⁹

U prijašnjem poglavlju sam ukazala na važnost smještanja istraživanja i u prostorni kontekst, što je u ovom slučaju grad Zagreb. U različitim državama razlikuju se prava,

⁵⁹ Sva gore navedena imena su prava imena ispitanih osoba, no poštujući želje ispitanih, prezime nije napisano.

obaveze i uzajamne beneficije para, koje se dobivaju registriranjem zajednice. Hrvatska je priznala i dozvolila istospolne zajednice, no novim i nedavnim referendumom se otvorilo i pitanje braka i referendumom izglasalo da se u Ustav upiše da je to isključivo zajednica muškarca i žene. Tehnike istraživanja koje sam koristila bili su prvenstveno intervjui, te promatranje sa sudjelovanjem. Najveći fokus je bio na intervjuima iz razloga što sam željela saznati osobna stajališta, poglede, naracije i vrednovanja. Smatram da je za poimanje nečijeg identiteta veoma bitno shvatiti osobno stajalište i samopercepciju istraživane osobe – kako ta osoba shvaća i konstruira svoj identitet. Sudjelovanje s promatranjem je druga tehnika koju sam koristila kako bih dobila uvid u svakodnevno iskustvo funkcioniranja zajednice, te kako bih s osobama koje ću intervjuirati ostvarila prisniji odnos. Tijekom tri faze rada: 1) sabiranje građe, 2) analiza i 3) interpretacija, upotrijebila sam dvije vrste izvora: primarni i sekundarni. U prvoj fazi rada (sabiranje građe) sam kod primarnih izvora (narativni izvori - kazivači i kazivačice) koristila tehniku intervjuiranja i promatranja sa sudjelovanjem. Time se akumulirala određena količina podataka za kasniji rad. U drugoj fazi sam analizirala intervjue i pronašla građu u sekundarnim izvorima (razni portali, forumi, medijski popraćeni javni događaji) koju bih sagledavala u odnosu na kazivanja. U trećoj fazi sam se bavila interpretacijom građe, te sukladno s teorijskim i pojmovnim okvirom, produbila problematiku i analizirala temu.

STUDIJA SLUČAJA: MAJA I MARTINA

Maja i Martina su partnerice, obje su zaposlene, imaju trideset četiri te trideset sedam godina, žive zajedno već tri godine i one na svoj život gledaju, kako same kažu, kao život „u braku“, u smislu dijeljenja zajedničkoga životnog prostora, obaveza, poslova i sl. Iako Maju i Martinu osobno poznajem, kao svoje prijateljice, već duži niz godina, nikada s njima nisam razgovarala u kontekstu neke istraživačke situacije i nisam ih dosad promatrala kroz etnografsko-znanstveni pristup. No, željela sam o njima pisati, htjela sam da se u okviru nekog mojeg pisanog rada „čuje“ i za njihovu priču i njihovo iskustvo. Činilo mi se važnim jer o tome dosad niti nema (dostatnog) etnografskog materijala. Iako moram priznati da je s jedne strane i meni i njima bilo teško postaviti se u ulogu ispitanika i istraživača, u drugu ruku mi je bilo lakše ući u njihov životni i intimni prostor te dobiti uvid u njihovu življenu

svakodnevicu, prakse i navike, jer me nisu gledale kao *outsajdera* i kao neku nepoznatu i stranu osobu. Istraživački sam se fokusirala na njihove stavove, razmišljanja, dojmove, ali i više od toga. Naime, kroz 3 mjeseca (od siječnja do travnja 2016 godine) sam kontinuirano dolazila kod Maje i Martine te sam u njihovu domu provodila vrijeme, promatrala njihovu rutinu, probleme, rješenja, dogovore. Intervjue bih najprije snimala (audio zapis), a zatim ih transkribirala.⁶⁰ Zanimalo me kako na njih utječu svakodnevni problemi i situacije te kako se nose s time, kako surađuju i kako zajednički premošćuju svakodnevne probleme. Kako to iskustvo zajednice i veze koje ostvaruju, a koje u šali sami nazivaju „brak“, funkcionira u svakodnevnom kontekstu.

Maja i Martina su se upoznale prije više od 10 godina, u vezi su („*zajedno su*“) gotovo 10 godina, u zajednički stan su uselile prije nešto više od 3 godine, te za svoje zajedničko stanovanje govore, primjećujem, tako što koriste terminologiju „braka“:

Martina: „Pa gledaj naravno da mi je bilo čudno, ali ne zato što idem živjeti sa drugom ženom, nego zato što sam sama živjela od svoje 18 godine i teško se odjednom prilagoditi tome da više nisi sam. Ne mislim samo da svoj prostor dijeliš s nekime, makar je i tu bilo dosta kompromisa (smije se), nego da dijeliš sve s tom osobom... ono, kad si u bedu, kad si euforičan, kad si jadan, kad si zbunjen, depresivan i sve redom. Kako da onda na to ne gledam kao brak? Ne znam što drugima predstavlja brak, zapravo ne znam koja bi definicija braka uopće trebala biti i da li je ona potrebna.. pa svatko kreira svoju realnost i svoj svijet, zašto ja ne bih mogla ovo što nas dvije imamo nazvati kako god želim... pa i brakom. Ako je samo bitno ono kako se ti osjećaš, onda se ja osjećam kao da sam već tri godine u braku.“

Maja: „Bilo mi je čudno, iskreno... u početku barem, nekako sam dobila dojam da je Martina puno iskusnije u tome, a da ću ja nekako sve zabrljati. To je bi prvi put da sam otišla od kuće i da više ne živim sa roditeljima... i naravno, to je i bio dio koji sam nekako jedva priželjkivala, jer tko se ne bi htio maknuti od doma (smije se), ali nekako sam imala osjećaj, kao da ne znam u potpunosti što radim... ne znam ni sada kako bih ti to objasnila, ne sa strane da sumnjam u svoje osjećaje prema Martini ili u svoju želju da živim s njom, već kao da nisam u potpunosti sigurna kako ću izvesti svoju novu ulogu. Da, recimo to tako... do tada sam bila kćer, sestra, unuka, studentica, prijateljica... ali nikada nečija „žena“ (u smislu da živim s tom osobom). I valjda sam se bojala, jer za sve ove uloge si već nekako spreman, znaš... stalno možeš vidjeti i zapravo od malena i učiš kako se

⁶⁰ Razgovori su transkribirani i nalaze se kod autorice ovoga rada te kod mentorice.

ponaša dobra kćer, kako se ponaša dobra unuka, kako se ponaša i dobra žena. Ali u tome je trik, uvijek je žena u odnosu na muškrca zar ne? Kuhaj mu, peri, peglaj, i ne zanovjetaj... ili čak ako hoćeš i novije feminističke ideje, budi svoja, reci mu ne, natjeraj ga da ti pomogne, neka on posauga tepih... ali nitko ti nikada nije rekao „kako se ponašati“ kao žena ženi. I dalje mislim da je to problem, pogotovo našeg društva, gdje djeca, odnosno tinejdžeri koji su ionako zbunjeni, a još se nađu u takvim situacijama, nemaju gdje vidjeti kako bi se slagale žena i žena (u romantičnom smislu).“

Iako su Maja i Martina već više godina zajedno, imale su veoma drugačija prijašnja iskustva sa seksualnom (samo)identifikacijom. Odrasle su na različitim mjestima. Maja je odrasla u Zagrebu i tvrdi da nije ni pomišljala na istospolne veze dok nije sreća Martinu:

„Kako da ti to objasnim... nikada ja nisam imala ništa protiv istopolnih veza ili gay-eva, ali jednostavno sam mislila, a s tim se valjda rodiš ili ne... ja sam bila uvjerena da će me do kraja života jedino dečki zanimati... i znaš da jesu, sve dok nisam završila srednju školu stalno sam bila u nekim vezama i sve jedna gora od druge. Al dobro, mislila sam pa to tak ide kad si mlad i tinejdžer, kaj ti znaš, kaj ne? E al onda kad sam upoznala Martinu, sjećam se, imala sam točno 20 godina, nisam ni znala da je ona gay, jednostavno sam znala da mi je super biti s tom osobom i da me razumije i da je sve tako opušteno. Naravno, imala sam i još uvijek imam dobre prijateljice koje me ne zanimaju na taj način (romatično, seksualno, nazovi to kak god oćeš), a nije me ni Martina u početku. Jednostavno sam mislila ovo je jedna odlična osoba. I ne znam niti jel bi bila s njom sve do sada, i jel bi imale ovakav život, da mi ona prva jedan dan nakon što smo se već duže vrijeme poznale i družile (i tada sam već znala da je gay) nije rekla da ona o meni misli na taj način. Ne znam ni sada kako da ti to opišem, to ti je jednostavno kada nešto čuješ na što do tada sam nisi mogao ni pomisliti, ali onda ti nekako sjedne. Baš se osjećaš.. ma ko da je to to (smije se).

Kada sam ju upitala da li misli da joj se život možda ne bi odvio u „ovome smjeru“, i da možda ne bi bila s Martinom da je imala pozitivnije iskustvo u prijašnjim vezama s osobama suprotnog spola, Maja je zauzela ljutit i obrambeni stav, odbijajući odgovoriti na pitanje. Uvidjela sam ne samo direktnost, već i neumjesnost, mojega pitanja, kao i osjetljivost tog pitanja za moje sugovornice. Kako za Maju, tako i za Martinu koja je odmah skočila u obranu, rekavši: „Ma to sada nije ni bitno više“. Nisam ustrajala na daljnjem odgovoru, ali sam ju upitala što jest (osim što se zaljubila) bilo presudno kod odluke da započnu vezu pa i

zajednički život (kohabitaciju). Zanimale su me motivacije, ali i njihov život i iskustvo koji su prethodili sadašnjima. Zanimala me životna priča, željela sam sadašnja iskustva kontekstualizirati. Prisjetila sam se i zanimljive teze filozofkinje i feministkinje Simone de Beauvoir, u znamenitoj knjizi *Drugi spol*, kada piše o lezbijkama:

...nikada ne odlučuje samo jedan čimbenik. Uvijek je riječ o izboru donesenome unutar složene cjeline i počiva na slobodnoj odluci. Ne postoji seksualna kob koja upravlja životom pojedinca. Njegova erotičnost, naprotiv, odražava njegov sveukupan stav prema egzistenciji. Okolnosti međutim također imaju u tome važnu ulogu. (...) Neka se žena možda posvetila ženama jer ju je razočarao muškarac, ali se događa i da je muškarac razočara jer u njemu traži upravo ženu.“ (2016:430-431).

Maja mi je opisala:

„Gledaj, imala sam veliku sreću da su moji roditelji bili jako otvoreni, i jako pozitivni glede svega. Oduvijek su bili takvi i valjda sam to negdje u podsvijesti i znala pa sam imala osjećaj kao da cijelo vrijeme imam „zeleno svijetlo“ u vezi svega. I tako je i bilo, moji su to prihvatili bez problema, rekli su da im je samo važno da sam sretna i zdrava. A gle, naravno, sada kada imam 34 godine, mislim da mi nitko ne bi mog'o zabraniti da ja ne volim ili ne budem s Martinom...ali sjećam se tog vremena i kakva sam bila, mišljenje mojih roditelja puno mi je značilo. I sada mi puno znači, ali znam da su ipak i oni jednim djelom zaslužni da je danas sve to tako ispalo. I valjda sam na tome jako zahvalna, jer ne znaš ti šta ja sve čujem od nekih naših mlađih, a i starijih frendova, što su sve prošli, s čime su se sve morali susrest, ma grozno. I nemoj me opet pitati da li bilo isto da su moji roditelji bili protiv, ja samo znam da je to sada dio mene i to pravi dio mene, nije ništa manje vrijedan zato jer nisam znala „tko sam od početka“, pa rjetko tko i zna... a tinejdžeri su već dosta izgubljeni sami po sebi, tako da nije ni čudno što kod nekih to tako kasno dolazi na vidjelo.“.

Sociolog Anthony Giddens je naglasio kako je „izlazak“ (*outanje*, javno priznanje) homoseksualne osobe veoma realan proces s ogromnim posljedicama za općenito seksualni život te osobe. Seksualnost je danas otvorena, (nanovo) otkrivena i dostupna za eksperimentiranje s različitim životnim stilovima. To nije nešto što svatko od nas posjeduje, ne samo dio koji nam je dan, već dio koji sami razvijamo, prihvaćamo i gradimo (Giddens 1992:14-15).

Suprotno Majinom iskustvu, Martina je odrasla u manjoj sredini, u Dalmaciji, a danas živi u Zagrebu. Pritisak manje društvene sredine (vrijednosti i očekivanja) bio je izraženiji i utjecajniiji u Martininom (pred)iskustvu. Spomenimo istraživanje sociologa Aleksandra Štulhofera sa suradnicima. Proveli su nedugo anketno istraživanje prema kojemu su zaključili da u ruralnim dijelovima Hrvatske još uvijek postoje elementi katoličkog patrijarhata, pogotovo kod starijih generacija, što karakterizira strogo držanje do katoličkih vrijednosti, bez otvorenosti k novim situacijama; iz tog razloga mlađa populacija nerijetko seli iz manjih sredina u veće gradove (Štulhofer et al. 2003:242).

„Pa gledaj, znaš koliko ja obožavam svoj kraj i more i prirodu tamo, i znaš da bih živjela tamo da mogu, a i ostala vjerojatno, da nije bilo do tih glupih zatvorenih razmišljanja punih predrasuda. Mislim nemoj me krivo shvatiti i u Zagrebu je katkada, ili zapravo veći dio, teško ali ipak nekako živimo, uspijevamo se izboriti za ono što nama treba i stvorile smo život kakav želimo... zapravo ja sam stvorila život kakav sam htjela, a naravno onda je došla i Maja u njega. No, žalosno je da sam otišla iz svojega kraja samo zato što sam se osjećala izrazito nepoželjno; u Zagrebu je barem lakše što te ne zna svatko, niti ga je briga za tebe, a tamo dolje, znaš kako je to, kada sam rekla svojim koji nisu bili baš oduševljeni, znalo je uskoro i cijelo selo. Pa ti izdrži te poglede, ogovaranja i povike... pogotovo kada si još tako mlad. Nakon nekog vremena jedva dočekaš tih osamnaest i otiđeš... ne znam, možda nisu svi dolje takvi, ma sigurno ima i nekih tolerantnih sada kad bolje razmislim, ali opet premalo je to mjesto, a mi smo još uvijek većinom jako zatvorena zajednica koja ne prihvaća drugačije. Mene ni doma nikada nisu prihvatili kako spada, kako onda da očekujem da će me drugi.“

Iako su imale različita prediskustva u kontekstu osvještavanja i komuniciranja svoje spolne orijentacije, na Maju i na Martinu su veoma utjecala mišljenja i stavovi njihovih najbližih i njihove zajednice, odnosno *mjesta* (društvenoga prostora) u kojima su odrasle.

Nakon uvida u iskustava koja su prethodila današnjima, u istraživanju sam željela pobliže i dublje vidjeti kako se odvija Majin i Martinin život u Zagrebu danas; kako njih dvije funkcioniraju kao par u svakodnevnom kontekstu. Svoje istraživanje sam provodila ponajviše u stanu Maje i Martine jer sam htjela upoznati „spontane“ situacije toga para u njihovom vlastitom, privatnom prostoru, gdje im je ugodno i gdje su opuštene, ali koji sitodobno može iznjediti i i niz sukoba, prijepora. Francuski sociolog Jean Claude Kaufmann ističe kako privatni prostor koji par (dvoje ljudi; Kaufmann doduše piše o heteroseksualnom paru) dijeli

kohabitacijom, zapravo konstituira par i stvara istodobno čitav niz proturječna u očekivanjima, vrijednostima, navikama i sl. (Kaufmann 2004). Kohabitacija je istodobno pozornica, arena kompleksnih društvenih odnosa, ali i proizvođač te kompleksnosti.

Par sam pratila i na nekoliko događaja (proslava treće godišnjice braka Martinine sestre i njenog muža, te obiteljsko okupljanje kod Majine obitelji) koji su ih stavili u drugačiji kontekst i gdje je njihova veza i odnos bio izložen čitavom setu prijepornih i neugodnih situacija, te na kušnji. U jednu ruku me zanimalo kako njihov život, kao istospolnog para, društveno opećeneprihvaćenog, živi u svakodnevici u Zagrebu, kako u privatnom, tako i u javnom prostoru; sa čime se susreću na dnevnoj bazi; kakav im je život u Zagrebu i sl. U drugu ruku me zanimalo da li će se njihovi stavovi, odnosi, a ponajviše djelovanja i postupci razlikovati u „privatnoj“ i u „javnoj“ sferi, ali i s promjenom društvenog i geografskog okruženja (odlasci izvan Zagreba, posjeti rodbini), s obzirom da se opća definicija pojma seksualnosti u kasnom 20. stoljeću, u najširem smislu, može se definirati kao pojam koji se odnosi na „privatnu sferu“, na individualnu osobu, suprotno „javnoj“ sferi – javnom prostoru, sferi posla, proizvodnje, politike itd.. (Parker i Aggleton 2007:19). Također zanimalo me da li i kako taj ambivalentan odnos privatno-javno utječe (pozitivno ili negativno) na iskustvo življenja u istospolnoj zajednici, kako Drugi vide njihov odnos te da li vanjska prezentacija njihova partnerstva, razotkrivanje ili prikrivanje, ovisno o okolnostima i njihovoj osobnoj procjeni trenutka, utječe na njih same u procesima (samo)identifikacije.

„Koncept uloga u društvenim i humanističkim znanostima definiran je kao sustav normativnih prisila kojima se akteri trebaju pokoriti; ta definicija savršeno odgovara funkcioniranju uloga u tradicionalnom pa čak i u današnjem društvu“ (Kaufmann 2004:86). Svatko je znao ili se pretpostavljalo da zna što i mora raditi, ženu je, u teoriji, za to pripremala majka, a što se tiče kućanskih stvari, muškarac je preko noći prelazio iz ruke jedne žene u ruke druge, iz majčinih ruku u ruke supruge (ibid: 86). „Uloga je tada unaprijed društveno konstruirana, a pojedinac (...) biva određen tom društvenom predkonstrukcijom, tako su prije nekoliko desetljeća, na dan vjenčanja, muškarci i žene istoga trena ulazili u novi dom, instituciju i uloge u kućanstvu“ (Kaufmann 2004: 86). Razvoj slobodne veze i odbijanje ili odgađanje braka-institucije su poznati kod novih naraštaja. Ono što je možda malo manje poznato jest ključni element njegova sadržaja: izražena volja „izmišljanja“ uloga u kućanstvu, odabiranja tko će raditi što bez unaprijed stvorenih sudova (ibid: 87).

Ženska „očekivana uloga“ već je na više mjesta kritički osviještena, napose iz feminističke perspektive. Već polovicom 20. stoljeća filozofkinja Simone de Beauvoir kritički piše o životnom putu koji je ženi društveno nametnut i rodno konstruiran, od djetinjstva i

formativnih godina, do djevojaštva, seksualne inicijacije i udaje. Primjećuje, primjerice, kako „(o)d djetinjstva, djevojčica, bilo da se željela ostvariti kao žena ili nadići ograničenje svoje ženskosti, očekivala je od muškog ispunjenje i bijeg.“ (Beauvoir 2016:343) Autorica u knjizi *Drugi spol*, prvi puta objavljenoj 1949. godine, problematizira društveni položaj žene u smislu roda i spola, odvajajući te kategorije. Kritički se osvrće na dominirajuće prakse i vrijednosti po kojima se od žene prvenstveno očekuje da ispuni svoj reproduksijski zadatak, unutar braka s muškarcem. Govori o takvim, davno dodijeljenim, ulogama žene u patrijarhalnom društvu, koje su okarakterizirane muškim potrebama, muškim fantazijama, te muškim interesima da kontroliraju žene, posebice u sferi seksualnosti (Parker i Aggleton 2007:210). Da bi se zasitile potrebe industrijskog kapitalizma, žene trebaju zauzeti svoju primarnu ulogu kao „sredstva“ reprodukcije, time je „poželjno“ da su heteroseksualne orijentacije, te se time povećava tabu homoseksualnosti i među ženama (Ibid. 211), premda upravo već spomenuta Simone de Beauvoir pojašnjava kako žene „logično“ imaju sklonost k osobama istoga spola u kontekstu patrijarhata jer su žene te koje su i drugim ženama od formativnih godina (kćeri) uglavnom izvor emocionalnog i fizičkog njegovanja pa je u tom smislu i potencijalan afinitet i muške i ženske djece potraga za partnerstvom sa ženama. (Beauvoir 2016:419-421)

Martina: „Evo sjećam se jedino da sam se par tjedana prije, kada sam već znala da će se doseliti, pomislila pa zar jedna mora „biti muško“ od sada? Do tada nam nikada nije palo na pamet da razmišljamo na taj način, ali nekako te sam mozak prevari i počne razmišljati o stvarima koje te valjda podsvijesno, ne bi rekla muče, ali su jednostavno prisutne. I tako sam ja počela vrtiti film, pa tko će kuhati, a tko prati, a tko mijenjati žarulje (smije se), pa sam sama sebi rekla, ma daj pa znaš da to nije bitno, pa bude već ona koja prva stigne... ali opet nisam imala mira pa je počelo, a što ako ona poželi one svoje pohane osliće koje voli, ja to ne jedem, da li bih sada trebala i to početi raditi da se ne naljuti, ili će to ona sama sebi kuhati.. joj pa neće valjda onda misliti da ju silim da samo ona kuha... i tako sam još jedno vrijeme vrtila svakakve gluposti u glavi, za koje znam i tada sam znala da jesu gluposti, ali valjda si u nekim stvarima jednostavno ne možeš pomoći.“

Francuski sociolog Jean-Claude Kaufmann je u svojem djelu *Život u dvoje: Analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*, zaključio da prije nego što se izgradi vrlo razrađen sustav navika, podjela zadataka uvelike počiva na sposobnosti svakog partnera da se bez ikakve računice posve preda paru. (2004:77) Nadalje Kaufmann ističe da u nedostatku uloga upisanih u tradiciju, partneri usklađuju navike i pravila interakcije kojima samo trebaju

dopustiti da ih nose. (ibid: 78) Mnogi mladi parovi odbijaju taj sustav, jer se ne žele ograničavati te želju za slobodom dovode čak i do kućanske svakodnevice, što znači da se neprestano mora odlučivati tko će što učiniti (ibid: 79-80).

Mladi koji danas ulaze u zajednički život čini se kako manje raspolažu unaprijed uspostavljenim referentnim okvirom koji bi određivao ponašanje ulogom u kućanstvu, a takav je slučaj i kod Maje i Martine. Maju i Martinu sam redovno posjećivala (barem dva puta tjedno) kroz razdoblje od dva mjeseca, te sam opazila da žive kao „tipičan“, stereotipno pretpostavljen i konstruiran i prema mojim poimanjima, „bračni par“: dogovaraju se gotovo oko svega, dijele sve, od stvari do kućanskih poslova, nekada se svađaju, nekada slažu odlično, tu i tamo se poljube, prime za ruku, a nekada se malo počupaju, no kako obje kažu: „To sve ulazi u paket“.

Maja: „Ok, jedino što moram priznati jest da smo obje temperamentne i da brzo planemo i zbilja se znamo i „počupati“ kako to ženske već rade (smije se). E sad, da se radi o dečku vjerojatno bi bio smak svijeta da dignu ruku na mene, kužiš... ili bilo koju drugu ženu. U ovom slučaju obje se na jedan način ispušemo i čak nam je bolje poslije, ali znam da se ne bih tako osjećala da stoji osoba suprotnog spola nasuprot mene... nekako se u startu osjećaš inferiorno, i to mislim samo u biološkom smislu, htjeli mi to priznati ili ne, ipak postoji ta razlika između žene i muškarca.“

Martina: „Da, naravno da ima nekih razlika između braka ili bilo kojeg odnosa gdje su osobe suprotnog spola, i kod nas gdje smo obje istoga... no, kao što sam već rekla, svatko si kroji svoj život i svoje odnose... možda je nekada čudno jer nas obje pogodi pms u isti čas (smije se), ali se nekako prilagodiš tome s vremenom i ne razmišljaš više na način da bi ti dobro došlo netko jači, snažniji.. nego si zahvalna na ovome što imaš i niti ne pomišljaš drugačije jer za tebe to nije ni moguće...nije to tvoja realnost.“

Obje su se složile u tome kako je u bilo kojem odnosu bitno da nađeš osobu koja ti odgovara, bilo ona muško i žensko, a sve druge stvari se riješe ako se na svakodnevnoj razini razumiješ i slažeš s tom osobom, pa da time raspodjela poslova muško-ženskih, odnosno, te podjele koje funkcioniraju načelno u domeni žensko-ženskih stereotipa, u praksi nisu prisutne unutar doma..

Martina: „Pa svaki odnos zahtijeva trud i kompromis kako god da pogledaš. Možda su naši kompromisi malo drugačiji, možda je i naš život i naše pratenstvo drugačije, ali mi na to tako ne gledamo... nama je to ono „normalno“ i ono što nam je poznato.“

Maja: „Mislim da se najviše počnem osjećati čudno tek kada me drugi počnu gledati tako... a toga ima dosta ovdje gdje mi živimo... i ne mislim samo na neke pogrdne poglede i ljude koji nas „ne razumiju“, mislim i na naše prijatelje i obitelj, ljudi koji nas podupiru. I od njih često čujem, a tko je muško od vas dvije u vezi, a koliko vam treba da se dogovorite oko kupaone ujutro... ipak je drugačije kada ti imaš neke nedoumice u glavi, a drugačije je kada ih čuješ na glas od nekog drugog... automatski dobiš neki obrambeni stav, iako je istina zbilja se koljemo ujutro oko kupaone (smije se), ali stvar je u tome, da mi je Martina samo cimerica s kojom živim, nitko me ne bi pitao takvo pitanje... vjerojatno, ovako smo svima nekako zamiljive, kao da nas moraju silom razumijeti, i razumijeti naš odnos... pa evo, čak i ti radiš taj svoj rad o nama, zar ne? Ne radiš ga o mojem bratu i njegovoj ženi, zato jer vjerojatno misliš da tamo nema ničega zanimljivoga..ili?“

„Ljubav i izbor mogu biti smatrani ne samo kategorijama koje su suprotne biološkom nasljedstvu, već i kao aspekti veza koje su važne u povezivanju ljudi kada biološke kategorije nisu dostupne“ (Weston 1991:213). Upravo je to jedan od aspekata koje sam htjela razmotriti koristeći studiju slučaja, gdje je jasno da fokus na međusobnoj povezanosti dvije osobe proizlazi iz njihova vlastita izbora, a ne iz obavljanja unaprijed definiranih društveno ili biološki propisanih uloga.

Nadalje, zanimalo me njihovo mišljenje o braku i kakva je bila njihova reakcija nakon spomenutog referenduma koji se u Hrvatskoj održao 2013. godine.

Maja: „Gledaj, ja na to gledam ovako: živimo skupa (pritom misli na svoju curu Martinu) već tri godine, dijelimo sve, od financija do hrane, do smještaja, do kreveta.... Ja ionako već smatram da sam u brak s njom i sve do ovog nedavnog fujaska s referendumom nije mi ni palo na pamet da bi mi to sada trebale i zakonski danas-sutra ovjekovječiti. No, druga stvar je kada ti netko bez da si ti i izrazio želju ide nešto zabraniti. To me razljutilo, jako... i povrijedilo; pogotovo rezultati samog glasanja, zapitaš se pa gdje ja to živim? I što prvi susjed do mene misli nakon što nam se uljudno nasmije u hodniku?“

Martina: „Meni je sasvim normalno da se i ja jednog dana udam za svoju curu. Zašto to za mene ne bi bilo normalno? Zato što smo obje žene? Pa to je apsurdno, tko nama može i smije tvrditi da to nije brak u našem smislu shvaćanja i zašto nam se ne dopušta da živimo kako želimo? Rađe će sklopiti sto bezveznih brakova koji će završiti rastavom i još će jednu djecu uvesti u taj kaos, a kada se dvije osobe istinski vole i sve dijele, to im nije dovoljan razlog da ih se vjenča? Pa i ja bih htjela stati ispred matičara, reći da i potpisati taj papir... neka je samo papir, ako i je, zašto nam onda toliko ne daju da ga i mi potpišemo i amen?!“

Nakon opažanja njihove rutine i osim svakodnevice unutar „njihova četiri zida“, odlučila sam ih pratiti na par vanjskih događaja. Najprije do obližnjega dućana, u šetnju gradom pa u lokalni kafić na kavu. Htjela sam vidjeti da li će doći, i do kakve, razlike u njihovom ponašanju, u javnosti. Razlika se osjetila i manifestirala čim smo izašle iz njihova stana.

Martina: „Ma znaš to je samo zbog ove ženske koja živi dole na prvom katu, uvijek nas gleda mrko i nešto mumlja, ne da mi se imat s njom posla, pa ajmo samo proletit brzo van.“

Maja: „Gle nemoj misliti da mi nekom skrivamo da smo skupa, ali možda ne trebamo objavljivati baš na sva zvona, znaš ima svakakvih luđaka u tom Zagrebu...“

Latvijska antropologinja Aivita Putnina (2007:120) naglašava da kada se pojedinci deklariraju kao homoseksualci, u pravilu izađu iz mnogih odnosa koji su do tada bili njegovani i odražavani, jer posljedično zbog unaprijed postavljenih norma u društvu „gube i mjesto“ u javnoj sferi (zajednica, posao, crkva), a sukladno time gube i mnoge odnose. „Nije nam strana činjenica da je heteronormativnost gledana kao organizacijski princip u društvu, stoga u takvom prikazu homoseksualnost može biti shvaćena ili kao obrnuta heteroseksualnost ili kao zapleten dio heteroseksualnosti“ (Putnina 2007:120), što otežava da ljudi (kao Maja i Martina) u istospolnoj zajednici izraze svoj seksualni identitet u javnoj sferi.

Nadalje, pratila sam ih do obližnjega dućana, u kojem je bila ista situacija, osjetila se nervoza i nelagoda. Cijelo vrijeme nije bilo nikakvih znakova i gesti kojima bi Drugome odavale dojam da su u ljubavnoj, spolnoj vezi, da su *par*.

Martina: „Jednom smo se nešto zezale tamo u onom drugom dućanu koji smo prošli, bliže je nama ali ne idemo više u njega.. uglavnom nešto smo se zezale, ne sjećam se što točno, no očigledno smo bile skroz u svojem filmu i Maja je rekla nešto jako slatko, ja sam ju poljubila, a bile smo baš ispred blagajne... ukratko, žena nas nije htjela poslužiti, morale smo izaći van bez ičega.“

Nakon dućana i kratke šetnje koja je prošla u istom tonu, odlučile smo se sjesti na kavu. Iako smo se zabavljale, smijale i puno pričale, a atmosfera je bila ugodna, nije bilo niti jedne naznake kojom bi Maja i Martina pokazale u javnosti da su par. Pored nas je prošao mladi heteroseksualni par, držao se za ruke, sjeli su u isti kafić i cijelo vrijeme izmjenjivali ljubavne poglede i dodire.

Maja: „Ma znaš ti da ja ionako nisam takva da bi to u javnosti radila.... ali onda kada mi i dođe razmislim dvaput i stanem. A ko bi nas i krivio iskreno, pa jesi vidjela one rezultate referendumu... znala sam da ima puno starijih koji bi prekricali očima i ne bi razumijeli to što smo nas dvije skupa, ali da je toliko ljudi bilo za! Nekako te to ostavi bez teksta, i gledaj sad smo ovdje gdje su svi većinom mlađi i gdje bi se možda trebala osjećati lagodno, no ne osjećam... tj. ne bih se osjećala da dam do znanja da sam s Martinom.. ali da me netko pita, znaš, ne bih nikada lagala.“

Martina: „Gledaj, nakon nekog vremena više ti nije do toga da se po stoti put zauzmeš za sebe i ideš dokazivati... umoran si nekako, ne da ti se... čemu? Neću sigurno promijeniti mišljenje nikoga, a samo ću se uzrujati ili čuti nešto pogrdno. Možda je jednostavnije kada još nemaš toliko izgrađen život, kada si u školi ili na faksu, nekako ti je svejedno... a gledaj, ja sada u ovom mjestu radim, idem u dućane, idem na treninge, van u šetnje... tu ću vjerojatno ostat do kraja života i onda što da se svaki dan iznova borim s ljudima... ne hvala.“

Istraživanje Štulhofera i suradnika (2003.) je također pokazalo da za većinu istospolnih parova (u Zagrebu) naći se u javnosti nije lako. Neki još uvijek nisu „javno izašli“ pa im je neugodno biti u javnosti, a oni koji jesu, također i dalje osjećaju nelagodu na javnim mjestima. Ne osjećaju se prihvaćenim od strane društva koje s njima dijeli životni prostor (u ovom slučaju u Zagrebu). Što se tiče dugotrajnih ženskih istospolnih veza, one su dosta rjeđe (Štulhofer et al. 2003:247). Češće se održavaju kod parova, odnosno žena, oko i iznad 30 godina. Ekonomska situacija, pritisak katoličke crkve i patrijarhata te društva, djeluju

negativno na održavanje dugotrajnih istospolnih veza. Žene homoseksualne orijentacije koje žive na selima, provincijama i manjim mjestima se veoma često sele u veće gradove ili glavni grad. A nerijetko idu i dalje prema zapadnim državama ili SAD-u (Ibid. 247). Maja i Martina su se složile da je stigmatizacija i osjećaj nepripadnosti na značajnoj razini prisutan u Zagrebu, te da se većinu vremena ne mogu izraziti onima kakve *jesu*. Iako su se složile da je njihova seksualna orijentacija dio njih samih, dio njihovih identiteta i onoga što jesu, upravo je taj dio njih najviše ugroženi držan u tajnosti. Kako sam ranije spomenula, Kath Weston je ustvrdila u svojem istraživanju da jednom kada je osoba ustvrdila gay-identitet u javnoj sferi (bilo kod obitelji, prijatelja, kolega, suradnika, susjeda..), možemo reći da je na jedan način i samoj sebi ustvrdila svoj identitet. (1997:50) Subjektivna identifikacija se sastoji od unutarnjeg dijaloga gdje se čovjek „pomiri“ sam sa sobom, no isto tako, samoprihvatanje dolazi i putem drugih, odnosno kako ljudi iz javne sfere dožive ili prihvate pojedinca; a ako osoba ne može u bilo kojem polju proći samo-identifikaciju, možemo reći da na jedan način i dalje ostaje „u ormaru“ (Ibid.). Ako sam proces *samoidentifikacije* i *samoizgradnje* ne može doći do izražaja u mjestu u kojem se ljudi nalaze i žive, zanimalo me da li kazivači misle da priča bila drugačija da ne žive u Zagrebu.

Maja: „Pa iskreno niti ne pomišljam na to. Što bi mi to sada pomoglo puno? Tu sam gdje jesam, nije baš najbolje mjesto za nekoga tko je gay, ali mislim da bi uvijek moglo biti i gore.“

Martina: „Ja sam već naučena na ovu situaciju kod nas, kakva god da ona bila, pa sam si tako već i posložila život... meni je sada okej. No, mjesta za velika poboljšanja uvijek ima, i da, vrlo vjerojatno postoji niz drugih mjesta gdje bi moj život bio puno lakši, barem po tom pitanju, no isto tako mislim da smo se i mi dosta pomirili već sa situacijom pa ni ne očekujemo da će biti nešto bolje. Svejedno, ako me pitaš, život u Zagrebu i njegovi stanovnici su itekako igrali veliku ulogu u mom životu. E sad, pitanje je kako se tko snađe...“

Na proslavi treće godišnjice braka Martinine sestre i njenog muža, te na okupljanju Majine obitelji, zanimalo me kako okolina utječe na proces samoidentifikacije; kako obitelj i obiteljski kontekst, te odgoj. Kath Weston je istraživala odnose ljudi istospolne seksualne orijentacije u San Franciscu i okolici, te je došla do zaključka da istospolni parovi i obitelji istospolnih partnera ne mogu biti u potpunosti shvaćene bez istražene pozadine, odnosno obitelji u kojima su homoseksualne osobe odrasle (1997:3). Uskoro je postalo jasno da se

diskurs istospolnih zajednica i obitelji definira u odnosu na drugi tip zajedništva i/ili obitelji, poznat kao heteroseksualni, biološki ili krvni; termini koji su često korišteni od strane ljudi istospolne orijentacije u opisivanju obitelji u kojima su odrasli (Ibid.)

Došavši kod Martinine sestre (koja također trenutno živi u Zagrebu) odmah sam uvidjela da se atmosfera našim ulaskom promijenila, svi su u tu istu sekundu zašutili, u prostoriji je vladao muk 5 minuta, dok se Martina nije krenula pozdravljati sa svojimima, a Maja se manje više držala u pozadini jedva pozdravivši. Nakon nekog vremena atmosfera je živnula, Martina je počela pričati sa svojimima, prepričavali su neke stare priče, nazdravljali i svi smo uskoro počeli jesti. No, Maja je cijelo vrijeme bila pored mene te nije davala dojam da joj je tu ugodno.

Maja: „Ma pusti ju (misleći na Martinu) ona mora sada malo biti sa svojimima, znaš da ih ne viđa puno, a kad ih i vidi uvijek joj nešto sole pamet... još uvijek nitko ne može prožvakati da smo nas dvije skupa.. samo se sada prave fini, znaš. A meni ti to ne smeta, već sam navikla na sve to, al mislim ne bi ju ubilo da me barem jednom pozove bliže sebi... ma pusti, ne kužiš ti to..“

Istraživanje Štulhofera i suradnika (2003) pokazuje da kod djece i tinejdžera bilo kakvo iskustvo s osobom istog spola se često od strane njihovih roditelja pripisuje istraživačkoj zaigranosti i hirevima, te kao dio procesa odrastanja. Za mnoge je, stoga, period ulaska u odrasli svijet zbunjujuć i konfliktan, jer tada počinje ne samo proces samodefiniranja, već i konfrontacije s društvenim očekivanjima. Kada si drugačiji od drugih, jednako je teško dobiti njihovo prihvaćanje, kao i prihvatiti samoga sebe. Martina nije imala potporu svoje obitelji vezano za svoju seksualnu orijentaciju tokom odrastanja, što, kako možemo vidjeti, i dalje utječe na nju i na njen današnji odnos s Majom.

Martina: „Misliš da je meni ovo ok, nije.. ali ne želim ničim potaknuti neku raspravu ili ne daj bože da mama počne moliti za naše grijehe, znaš to je napravila prvi put kad sam dovela Maju... užas, ovo je još super kako je nekada bilo, ti ni ne znaš koliko se oni trenutno trude i na neki svoj način pokušavaju dati svoj pristanak. Ipak je svima krivo što sam tako mlada otišla, nitko ne bi to priznao ali znam da ih grize savjest. Ovako se oni pokušavaju ispričati, samo Maja to ne razumije često...“

Večer je prošla u sličnom tonu, nije bilo razvidno iz gesti i međusobne interakcije da su par. Fizički u prostoru udaljene jedna od druge, gotovo da se nisu ni pogledale. S Martininim pristankom, objasnila sam njenoj obitelji zašto sam došla ondje i što istražujem. Nitko nije želio popričati ili dati netko svoje mišljenje o temi. Mogući razlog tomu možda dijelom leži u osjetljivosti teme, ali možda i u samoj situaciji ritualnog okupljanja, koja nije, bez obzira na temu, prilika za razgovor i nije naročito povoljna za istraživački intervju. Ipak, prije našeg odlaska, Martinina mama je praktički šapnula: „Ja se nadam da ti u tom svome radu ne pišeš ničija imena i prezimena... ne znam ja tko bi to mogao pročitati“ što ustvari ukazuje na delikatnost ove teme. Rekla sam joj kako ću podatke anonimizirati. Weston naglašava i u svojem istraživanju da blagdani, obiteljska okupljanja i drugi događaji, kulturno okarakterizirani kao obiteljske prigode, predstavljaju područje u kojem su ljudi najviše posvećeni diskursu obitelji. Stoga ne čudi da takva okupljanja znaju biti teška za osobe koje osjećaju da njihov seksualni identitet ovisi o dobivanju priznanja od svoje „biološke obitelji“. (1997:30)

Kroz Martinino djetinjstvo i kasnije, pred članovima njene obitelji nikada nije došao do izražaja *taj* dio njezine osobnosti, odnosno identiteta. To posljedično ne utječe samo na Martinu ili na njezin odnos s obitelji, već i na njezin odnos s Majom. Na putu prema kući, Martina i Maja su se posvađale oko situacije s njezinom obitelji. Iako je Maja pokušala imati više razumijevanja, vidjela se ljutnja na Martinino „povlačenje“ pred obitelji; dok se Martina opravdavala da Maja ne želi priznati da se „ipak i njezini trude“. O osjetljivosti obiteljskih odnosa i tabuiziranju nečije seksualnosti, naročito kada je to slučaj s onima koji odstupaju od heteronormativnog modela, pisala je Weston:

„Ustvrditi gay-identitet u prisutnosti roditelja ili drugih članova obitelji uključuje borbu pojedinca da unese razgovor o seksualnom identitetu u kulturnu domenu obitelji. „Izlaženje iz ormara“ pred obitelji stavlja na kušnju ljubav i solidarnost koja se podrazumijeva u obitelji krvnog srodstva“ (Weston 1997:40).

Usljedio je uskoro još jedan događaj na koji sam pratila Maju i Martinu, a to je bilo okupljanje Majine obitelji. Došavši sa djevojkama u kuću Majine mame, odmah se osjetila razlika u atmosferi u odnosu na obiteljsko okupljanje kod Martine. Svi su nas veselo dočekali, nudili pićem, jelom, pričanje je teklo bez problema, a atmosfera je bila daleko opuštenija. Iako nas je Majina obitelj lijepo ugostila, Martina se držala nekako po strani.

Martina: „*Gle nije da pretjerujem, oni su meni svi jako dragi (misli na Majinu obitelj), i nemoj me krivo shvatiti, ne znam jel sam ikada vidjela da je netko tako super odreagirao da smo nas dvije skupa, kao oni. No, znaš čak ni kada smo nas dvije same doma, Maja nema toliku potrebu grliti me i ljubiti i ne znam ti ja šta sve ne... kao da želi nešto dokazati kad smo s njima; i uvijek ista priča, ja joj kažem da je meni već neugodno koliko nas silom želi pokazati kao par pred njima, ali opet ista priča. Svaki put kad smo kod njih, ona mora izvađati nešto, kao da ljudi neće povjerovati da smo skupa ako se ne držimo svaku sekundu za ruku...*“

Maja: „*Zbilja mogu biti sretna kada vidim koliko nas moji podržavaju, uopće ne znam zašto sam uvijek tako živčana kada idemo k njima... Valjda još uvijek želim dokazati da Martina nije jedan od onih propalih dečkiju koje sam dovodila prije (smije se), ali mislim da naša zaljubljenost govori sama za sebe...*“

Ostatak večeri protekao je ugodno. Čak se i Martina postupno opuštalala, a kada sam Majinoj obitelji rekla zašto sam došla s njima, svi su u kratkom roku imali samo riječi hvale za odnos Maje i Martine, naglasivši kako im je jedino bitno da su svi sretni i kako misle da ne bi trebalo biti mjesta za ikakve osude od bilo koga. Majina mama je ljutito naglasila da je Zagreb i dalje mjesto velike netolerancije i predrasuda, gdje se ljudi ne mogu slobodno izraziti ako se ne uklapaju u „kalup većine“. Gledajući djevojke kako se doslovno transformiraju u trenu kada se nađu izvan svojeg doma, shvatila sam kako iskustvo i život „drugачijih“ osoba u javnom prostoru Zagrebu nije lagan. Ne znam da li bi im život bio drugačiji da se nalaze negdje drugdje, da li bi bio gori ili bolji, no svakako se usuđujem zaključiti da mjesta za poboljšanje ima na pretek. Gledajući kako se u jednom trenu smiju, slažu, dodiruju i rade što žele, a drugi tren to prikrivaju u sebi, ostavlja gorak dojam da je stvarnost (barem u Zagrebu) bliža onoj koja je bila izglasana na nedavnom referendumu; a to je neprihvatanje različitosti. Nečija seksualnost je veliki dio nečijeg identiteta, pa tako i onih koji ju možda ne mogu uvijek izraziti.

Maja: „*Pa naravno da je dio mene, mislim to je ono što ja jesam. Iskreno, nisam ni razmišljala o tome tako do sada... ali da, mislim kao i puno drugih stvari koje me čine, odnosno koje čine moj identitet, to što jesam, tako sigurno i moja seksualna orijentacija jest dio mene.*“

Martina: „Iskreno, ja mislim da heteroseksualci ni ne razmišljaju na taj način kao i mi. Da njih pitaš da li je to što te privlači osoba drugog spola dio tvog identiteta, vjerojatno bi te samo čudno pogledali, jer je za njih to normalno, nešto o čemu ni ne razmišljaju... Za nas i nije tako, već od samih početaka osjećaš se isključeno, posebno, drugačije... mislim da je to onda automatski puno veći dio nas, mislim naglašeniji, jer odjednom tvoja seksualna orijentacija je upravo to što te odvaja od većine i tvoj identitet je odmah ugrožen kao takav, kužiš?“

Potruga za valjanim seksualnim identitetima je karakterizirala povijest homoseksualnosti, kako kod muških tako i kod ženskih osoba; rodne, geografske i rasne raznolikosti su proizvele različite identitete (Weeks 2003:79). Mnogi ne povezuju svoje seksualne prakse i društvene identitete, no ipak za većinu utvrđivanje jasnog seksualnog identiteta ostaje primarno (Ibid. 79). Kategorizacija i samo-etiketiranje, kao procesi izrade društvenog identiteta, mogu donjeti mnogo kritika, no u isto vrijeme pružaju sigurnost i stabilnost (Plummer 1980:29). Takva sigurnost osobnog identiteta pruža čovjeku osjećaj pripadnosti u širem društvenom okruženju, koji očekuje priznanje i potporu od društva (Weeks 2003:80).

JASNA I PETAR

Ovdje su uključeni intervjui s moja dva sugovornika koji nisu međusobno par i koje sam intervjuirala zasebno, Jasnom i Petrom. Oni pokazuju nešto drugačije stavove od Maje i Martine, no veoma su mi pomogli u dubljem razumijevanju i postavljanju problematike. Naime, Jasna je studentica, stara 23 godine u vezi je s osobom istoga spola i na različite se načine, još uvijek, bori sa svojom seksualnošću i sa (samo)prihvatanjem, za koje govori da ga ne dobiva od okoline u kojoj se nalazi. Petar je također student koji živi u Zagrebu, no nije odrastao na ovom prostoru, pa mi je njegova komparacija života u Zagrebu i izvan Hrvatske (Švedska) kao osobe također istospolne seksualne orijentacije bila od velikog značaja za postavljanje ove problematike u prostorni kontekst sa toga stajališta. Intervjue s Jasnom i Petrom sam provela u dva različita kafića u Zagrebu koja su „deklarirana“ kao gay-kafići. Oba razgovora su približno tekla između 2-3 sata. Intervjue sam snimala, a kasnije i transkribirala. I Jasnu i Petra znam već par godina, no nikada nismo konkretno razgovarali o ovoj temi, niti o njihovoj seksualnoj orijentaciji.

Najprije me zanimalo da li je i u kojoj mjeri njihova seksualnost dio njihova identiteta; Kakva su im prijašnja iskustva sa seksualnošću? Da li se osjećaju kao da su, i na koji način, „izašli iz ormara“?

Jasna: „Pa, kada doma od malena slušaš kako je to bolesno i krivo, onda na neki način ne pustiš taj dio sebe da dođe do izražaja... pa radiš svakakve gluposti (smijeh)... pokušavaš nekako biti ono što svi i očekuju od tebe da jesi – heteroseksualac. Kada malo odrasteš, barem je tako u mojem slučaju, pa vidiš da i ne misle svi na tako zatučan i primitivan način, onda se malo opustiš i polako počinješ puštati da i ta strana tebe izađe na vidjelo. Mislim da se razumijemo, većina ljudi u mom životu ne zna da sam ja gay i mislim da to i jest dio koji me najviše pogađa – govoriti o svom identitetu, a skrivaš ga od velike većine; kako onda to i može biti dio tebe? Mislim ozbiljan dio... po meni je to i dalje neki skriveni dio mene, pa nekada imam osjećaj da je dio neke druge mene.“

Petar: „Jedno vrijeme to nije bilo dio mene... barem ne na jednoj svjesnoj razini. No, imao sam sreće da sam već u odrastanju znao par ljudi, mogli bismo reći prijatelja, bili su malo stariji, koji se nisu bojali otvoreno priznati i reći tko su i što vole. Mislim da mi je to dalo snagu da i ja prihvatim taj dio mene, i da, naravno, sada ne mogu zamisliti da to više nije dio mene ili da je nekako drugačije; no dolaskom nazad u Zagreb moram priznati da nisam više tako otvoren po tom pitanju. Čini mi se da ljudi ovdje ipak još nisu toliko naklonjeni takvim pitanjima, pa se nekako pritajim. Čudno je kada odjednom moraš dio sebe, dio onoga što jesi držati u sjeni, skriveno, barem u javnosti... daje ti neki osjećaj čudnog samopropadanja, kao da zanemaruješ dio sebe.“

Iako su se i Jasna i Petar složili da je njihova seksualna orijentacija dio onoga što jesu, upravo je taj dio njih najviše ugrožen i kao što smo vidjeli taj dio sebe često se „ne propušta“ u javnost. Ako se vodimo za definicijom identiteta:

„(k)oncepcija identiteta bitna je sastavnica društvenog života. Svi ljudski identiteti su donekle društveni identiteti jer su vezani uz značenja, a ona su uvijek rezultat sporazuma li nesporazuma, uvijek donekle zajednička. Društveni identitet je „naše razumijevanje onoga tko smo i tko su drugi ljudi, te recipročno, razumijevanje drugih ljudi tko su oni i drugi“ (Jenkins 1996:5, prema Nikodemu 2005:259)

možemo zaključiti da je proces identifikacije kompleksan proces koji uključuje i same ljude, njihovo viđenje samih sebe, ali i okolinu i njihovo viđenje njih. Stoga me zanimalo da li misle da bi situacija bila drugačija da se ne nalaze u Zagrebu.

Jasna: „Naravno da bi priča bila drugačija. Puno drugačija. Kada u vlastitoj obitelji čuješ- nisam se ja borio u ratu da bi ova država sada bila leglo tih čudaka- mislim da ti je sve jasno. Žalosna je činjenica što upravo zbog takvih stavova, kojih je po mom mišljenju pun Zagreb, ljudi kao što sam ja žive u strahu, u sjeni i laži. Da se mene pita, otišla bih iz Zagreba prvom prilikom.“

Petar: „Kao što sam već naglasio, nosim neka drugačija iskustva iz vana i nisu ni ona sva dobra, ali opet otišao bih iz Zagreba, a mislim da ću to i napraviti u budućnosti.“

Nadalje, zanimalo me što moji sugovornici misle o istospolnim brakovima odnosno zajednicama, te kakva je situacija u Zagrebu, pogotovo nakon gore navedenog referenduma, uslijedili su odgovori:

Jasna: „Ako mene pitaš, čudo je da se kod nas uopće priča o tako nečemu. Mi smo naučeni da takva pitanja i probleme stavljamo pod tepih, pa neka svi koji su „drugačiji“ žive kako znaju i umiju, samo da se to ne kosi s većinom... Ma, bilo je čak vremena kad sam imala i dečka, odnosno silila sam samu sebe da budem u „normalnoj“ vezi, jer to je za mene bilo jedino normalno. Sada imam curu i super nam je skupa, ali iskreno sretna sam što uopće ima mjesta na koja možemo izaći u Zagrebu bez da nas netko ne vrijeđa i napada, a kamoli da bi pomislila na nekakvo ozakonjenje naše veze?! Pa ja još uvijek doma lažem gdje sam i s kime sam... a ako ne možeš doma reći što zapravo radiš, kako ćeš svijetu? Nije da s ovime želim reći da bismo mi svi morali pristati na „manja“ prava, recimo što se tiče braka ili ostati doma zaključani.... no, rađe ću se pomiriti sa situacijom, nego onda ispaštati čitav život. Znam ja puno ljudi koji su i fizički i psihički kod nas platili zbog svojih životnih izbora.“

Jasna još uvijek dolazi u situacije kada će rađe kriti svoju seksualnu orijentaciju. Jedna od strategiji suočavanja sa stigmom homoseksualnosti, prema Mondmore-u, je predstavljanje kao heteroseksualac. Takvi pojedinci sebe definiraju kao gayeve ili lezbijke, ali svoju homoseksualnost kriju. U krajnjem slučaju vode dvostruke živote. Puno energije troše na zasebno vođenje homoseksualnog i heteroseksualnog života te su neprekidno na oprezu kako ne bi bili viđeni s krivom osobom na krivom mjestu (Mondimore 2003:162).

Dok Jasna otvoreno priznaje da na neki način živi podvojenim životom i Petar se nalazi u sličnoj situaciji. Neki pojedinci mogu zaključiti da bi posljedice toga da budu

identificirani kao homoseksualci mogle biti toliko strašne, da je razotkrivanje gotovo nemoguće. Takav bi se pojedinac u društvu mogao prikazivati aseksualnim prije nego suočiti se s posljedicama – što je strategija koja se zove kapitulacija.⁶¹

Petar: „Trenutno nisam u vezi, ali iskreno već dio mene misli na to kako ću jednoga dana morati izaći negdje van u inozemstvo ako ću ikada htjeti nekakav normalan život sa svojim partnerom. Ne mislim ja da vani cvjetaju ruže po tom pitanju, ali iz moje perspektive, mogu ti reći da se ipak vidi razlika, barem u Švedskoj. Od kada sam ovdje došao, strah me prošetati se s nekim dečkom po centru, a kamoli da bismo zahtijevali ista prava po pitanju braka. Da se razumijemo, mene taj referendum i opće stanje u državi jako vrijeđa i znam da sada zvučim vjerojatno jako licemjerno... ali gledaj, kada je tvoja sigurnost u pitanju malo promijeniš stav. Iskreno, mislim da bismo trebali imati sva prava i nikako drugačija od bilo koga drugoga tko živi na ovim prostorima i ako se ja želim oženiti za svoga partnera onda mi to država ne bi trebala braniti, no kada prisustvuješ situacijama gdje ti masa tvojih sugrađana više grozote, svjestan si da se to neće obistinuti. Naravno, nakon nekog vremena naučiš vrlo dobro skrivati taj dio sebe i imaš čak već uvježbano ponašanje u javnosti, moglo bi se reći da sam jako dobar glumac (smijeh).“

Iako Maja i Martina ne vide zašto se i njihov način života ne bi mogao ozakoniti brakom, Jasni i Petru je još uvjet takva ideja na neki način „strana“. To ne znači da Jasna i Petar ne iskazuju želju za pravdom i jednakošću, te tolerancijom prema njima kao manjini, nego su zbog različitih iskustva, što u odrastanju, što u zrelijim godinama, na jedan način naučeni taj dio prikriti. Dakako, na njihovo razmišljanje veoma utječe i prostorni kontekst – grad Zagreb, gdje se, prizanju moji sugovornici, još uvijek ne osjećaju „dobrodošlo“. Iako smo i kod Maje i Martine vidjeli sličnu nelagodu pri izlasku u javnost, obje se slažu da bi željele stupiti u brak i da ne vide razloga zašto to jednog dana ne bi i napravile, dok je Jasni i Petru, većinom zbog straha, još uvijek pojam i ideja braka u javnosti dominantno percipirana kao heteroseksualna zajednica. Ono s čime su se svi složili jest da je seksualna orijentacija velik dio njihova identiteta, bila ona skrivana ili obznanjena.

⁶¹ Richard R. Troien: Formation of Homosexual Identities, Journal of Homosexuality 17. 1989: 43-73

DRUGI KAZIVAČI

U istraživanje sam uključila i kazivače koji nisu dio istospolnih zajednica, niti su istospolne seksualne orijentacije. Zanimalo me prije svega što misle o istospolnim parovima i o istospolnim brakovima, da li su podržali referendum. Slijede ulomci razgovora s osobama koje nisu istospolne orijentacije, ali imaju određen društveni odnos i interakciju s onima koji jesu, te znaju za njihovu istospolnu orijentaciju.

Milica: „Pa evo, ja iskreno nemam ništa protiv nikoga. Nemam ništa niti protiv njih - ovih gay ljudi, ali mislim da nije baš u redu da se sad šepire u javnosti. Ma znaš moje dijete bi to moglo vidjeti i misliti da je normalno. Tako ti djeca počinju oponašati okolinu u jednoj određenoj dobi, znaš? Ma meni je to sve okej, ali neka oni to rade u svoja četiri zida i amen. Ne znam niti zašto trebaju ići s time u javnost, a kamoli pitanje tog braka. Pa od kada je brak ujedinjenje muškarca i muškarca? Taj dio mi uopće nije jasan?! Pa oni kao da se žele isticati, a onda će se žaliti kad nastradaju. Neka oni samo takve stvari zadrže za sebe i po meni ne bi bilo problema.“

Stjepan: „Svi stalno govore o njihovim pravima, o njihovim zakinućima i o njihovoj jadnoći. A što je s mojim pravima? Gledaj, ako ja gledam na brak kao zajednicu žene i muškarca zašto se mene napada, a ne njih što gledaju na brak na obrnut način? Zašto bih ja trebao ispaštati i zašto su moja uvjerenja uvijek dovedena u pitanje? Mene su od malena učili na jedan način i taj način ja mislim prenijeti i na svoju djecu, a ako su oni manjina što se ne bi trebali onda oni prikloniti većini?!“⁶²

Josipa: „Meni je osobno i tako svejedno tko je s kime i tko je gay, a tko nije. Imam par prijatelja koji su gay i nimalo mi ne smeta, niti očekujem da se netko od njih sakriva doma kada želi prošetati sa svojim dečkom/curom po gradu. Iskreno, i meni su rezultati referenduma bili jako iznenađujući i ne znam kako bih se osjećala da sam ja gay. Mislim da bi svi trebali imati jednaka prava, i po pitanju braka i po pitanju posvajanja djece... ja tu ne vidim nikakav problem, ali su ljudi u našoj državi očigledno previše zatucani.“

Nevenka: „Ma meni je to sve apsurdno i evo iskreno, odvratno. Mislim, pa to je bolest. Tko je vidio takvo nešto izvađati uopće; bilo doma u privatnosti ili bilo gdje drugdje, a

⁶² Iskaze Milice i Stjepana možemo povezati s teorijom braka Lacorixa i njegovim odbacivanjem postojanja homoseksualnog braka.

kamoli u javnosti. Može ih biti sram! Ne mislim uopće biti u blizini takvih ljudi, a nadam se da i ti ne pišeš ovaj radu u njihovu korist...?”

Iz ovih podataka nam je jasno da se većina mojih ispitanika u manjoj ili većoj mjeri protivi ne samo istospolnim brakovima, nego i bilo kojemu obliku istospolnih zajednica. Svjesna sam da skupina od četvero ispitanika nije reprezentativna skupina, ali su indikatori nepoštivanja i neuvažavanja različitosti. Osobe istospolne orijentacije su manjina i pritom bi, prema mišljenju Drugih, „trebali ostati sa tim svojim identitetom u svoja četiri zida“, „prikloniti se većini“ i „posramiti se“. To je prilično uznemirujuća spoznaja.. U SAD-u više od pola saveznih država smatra privatni voljni seksualni kontakt između istospolnih odraslih partnera kriminalnom aktivnošću (Mondimore 1996:166). Veoma su slični i rezultati dobiveni ispitivanjem hrvatskog stanovništva, koje su 2013 godine proveli Dinka Marinović Jerolimov i Branko Ančić. Rezultati pokazuju da od 100% ispitanika samo njih 8,3% prihvaća sklapanje homoseksualnih brakova, a njih 7,3% seksualne odnose s osobama istog spola (Marinović Jerolimov i Ančić 2013: 119). Činjenica da više ispitanika smatra prihvatljivim ljubavni odnos s osobom koja je već u braku, čak njih 15,6%, od sklapanja homoseksualnih brakova, pokazuje da su rezultati koja sam sama dobila prilikom istraživanja manjeg opsega, itekako na sličnom putu, a to je još uvijek u velikoj mjeri osuđivanje istospolnih veza od strane heteroseksualnih osoba. Takvi rezultati nisu samo dio dominantnog razmišljanja u našem društvu, nego su i dio samopercepcije samih osoba istospolne orijentacije. Iako neki, kao Maja i Martina, možda neće dozvoliti da većina utječe na njih (barem ne u većoj mjeri), neki kao Jasna i Petar, kao što smo vidjeli, imat će drukčije strategije nošenja s negativnim percepcijama manjinskih zajednica te će biti duboko pogođeni ovakvim stavovima i mišljenjima, a kao rezultat skrivat će svoj identitet, voditi dvostruki život ili pak razmišljati o odlasku iz zemlje. Ukratko, pozicija homoseksualaca u Hrvatskoj može biti sažeta sintagmom „prigušeno šutnjom“. Dugo vremena je prošlo kako se u Hrvatskoj homoseksualnost ne veže isključivo za uvrede ili šale; također homoseksualnost je veoma rijetko spomenuta u hrvatskim medijima (Štulhofer et al. 2003:247). Kada jest spomenuta, često je vezana za kriminalni kontekst (homoseksualci kao žrtve napada) što samo jače produbljuje predrasude. Dok su muški homoseksualci pretežito doživljavani kao feminizirani muškarci, žene su stigmatizirane kao heteroseksualke koje mrze muškarce, pa prolaze kroz „fazu“ ili kao muškarci „zarobljeni“ u tijelu žene (Ibid.). Važno je naglasiti da u hrvatskom jeziku ne postoji pozitivan izraz za homoseksualne osobe. Osim već spomenutog neutralnog izraza homoseksualac, svi drugi izrazi su etiketiranje na vrlo često uvredljiv način (peder, tetkica,

lezbača, muškarača itd.), Još uvijek ne postoji hrvatski prijevod za riječ gay, već se riječ posudila iz engleskog jezika (Ibid).

ZAKLJUČAK

Kroz provedeno kvalitativno, etnografski utemeljeno istraživanje, te sagledavanje građe kroz teorijski okvir etnološke i kulturnoantropološke literaturre te literature srodnih disciplina (sociologija, filozofija), došla sam do nekoliko spoznaja.

Bračna i obiteljska problematika te tema ljubavnih veza i odnosa, kao i spolnosti, predmet su mnogih istraživanja različitih znanstvenih disciplina. Uzevši u obzir da je povijesni razvoj braka dug i proteže se kroz različite vremenske periode te različite kulturne i društvene kontekste, te da se tijekom povijesti brak mijenjao u zavisnosti od razvoja društvene proizvodnje i samoga društva, danas institucija braka poprima različite forme na različitim stranama svijeta, te je istodobno u konstantnom mijenjanju i redefiniranju. Nema univerzalne kategorije braka, odnos prema braku i važnosti braka kroz povijest se mijenjao. Ipak uočava se perzistentnost konstrukcije i vrijednosti heteronormativnog modela u hrvatskome društvu. Danas se brak u nekim zemljama (na primjer onima s dominantnom katoličkom tradicijom, kakva je i Hrvatska) i dalje prakticira vrlo visoko, bez obzira na motivacije, pa tako većina partnerskih odnosa, kao i rođenje prvoga djeteta, ostvaruje se u braku (Štulhofer et al. 2003: 243) a razliku od npr. suvremene Švedske u kojoj je posve obrnuta situacija (Trost i Bergstrom-Walan 2003: 986). Možemo se također zapitati što dominantno konstruira te vrijednosti i je li razlog stupanju u brak praktične ili simboličke naravi, no odgovor na to pitanje je višeslojan i te se razine stalno isprepliću.

Posebno kompleksno mjesto u tematici braka i obiteljskog života zauzima istospolna zajednica, koja je u Hrvatskoj odnedavna i zakonski priznata kao partnerstvo u istopolnoj zajednici. U različitim državama razlikuju se prava, obaveze i beneficije para, koje se dobivaju pravnim registriranjem zajednice. Iako se ideja o zakonskom priznavanju istospolnih zajednica pojavljuje kroz povijest, tek je krajem 20. stoljeća započeta na svjetskom planu intenzivnija politička debata u vezi priznavanja istospolnih zajednica i zakonskih rješenja vezanih uz iste (Boswell 1995:80-85). Zakonska regulativa u Hrvatskoj na tom planu danas postoji, međutim, ona je nastala iz kompleksne, prijeporne i uzavrele nedavne (2013.) referendumske situacije koju sam detaljno opisala u radu, a koja pokazuje niz otvorenih

simboličkih, vrijednosnih pitanja i animoziteta u suvremenom hrvatskom društvu. Konkretno riječ je o referendumu kojim se izglasalo da se u Ustav Republike Hrvatske, temeljni državni zakon, uvede dodatna odrednica i pojašnjenje braka na način da se on sklapa isključivo kao zajednica žene i muškarca. Takav referendum (njegovo postavljeno pitanje, a u konačnici i njegov rezultat) potvrdili su da se brak u hrvatskom obiteljskom zakonodavstvu i društvu shvaća i prihvaća isključivo kao heteroseksualna kategorija te da je heteroseksualnost, po tom uvjerenju, neizostavan element braka. U mojem istraživanju se također pokazalo kako je općeprihvaćeno poimanje da su i obitelj i brak „rezervirani“ upravo za heteroseksualnost. Stoga sam se u radu fokusirala na „izabranu obitelj“, „obitelj koju biramo“ (Weston 1991). To je koncept iz literature koji mi se čini slikovitim i prikladnim za promišljenje istospolnih zajednica, a koji uključuje dvije osobe istoga spola koje su u romantičnoj vezi, ili, prema riječima kazivača, bilo u šaljivom ili ozbiljnijem tonu izrečeno – su „u braku“.

Studijom slučaja koju sam predstavila u ovom radu, fokusirala sam se na međusobnu emocionalnu i praktičnu, svakodnevnu povezanost i interakciju dviju osoba, koja proizlazi iz njihova vlastita izbora te svakodnevnih potreba. Par je u sferi svojega doma bio opušten, spontan, blizak, dok se izlaskom u javni prostor njihov odnos na vizualnom planu mijenjao. Privrženost i bliskost, kao i nježnost i privlačnost, nisu mogle ili se usudile pokazivati u javnosti. U težnji društva k izradi i regulaciji norma, nedvojbeno se profiliraju i Drugi u društvu, oni koji su u manjini, na margini, te koji se nužno ne uključuju u norme. (Weeks 2003:76). Upravo biti dio istospolne zajednice u većini zemalja ujedno znači i biti označen kao drugačiji – autsajder koji se ističe od većine, koji je u manjini. Upravo na taj način diskriminiranja i prezentiranja kao *Drugih*, ljudi u istospolnim zajednicama odgovaraju na način da stvaraju i organiziraju svoje veze, partnerstva i brakove na drugačiji način.

Mnogi na prvoj razini ne povezuju seksualne prakse i društvene identitete, no ipak za većinu ljudi utvrđivanje jasnog seksualnog identiteta ostaje primarno, pa tako kategorizacija i samo-etiketiranje, kao procesi izrade društvenog identiteta, mogu doživjeti mnogo kritika, no u isto vrijeme pružaju svojevrsnu sigurnost i stabilnost (Plummer 1980:29). Takva sigurnost osobnog identiteta pruža čovjeku osjećaj pripadnosti u širem društvenom okruženju, koji očekuje priznanje i potporu od društva (Weeks 2003:80). Nije nam strana činjenica da društvo ili zajednica koja određuje „pravila“ ima moć nad pojedincem i time nad njegovom seksualnošću, a tendencija kulture da ograniči seksualni život pojedinca je vidljiva i u zapadnoeuropskoj kulturi (referendum u Hrvatskoj), gdje heteroseksualnost dobiva legitimitet

kroz brak kao zajednicu muškarca i žene koji se obvezuju na monogamnu vezu s ciljem osnivanja obitelji (Škokić 2011:26-27).

Kako heteroseksualni, tako i homoseksualni parovi imaju potrebu pripadati negdje i stvoriti svoju socijalnu obitelj ili brak, no to im često nije omogućeno. Naime, kako je to istaknula francuska etnologinja Martine Segalen, pojedinci grade i ostvaruju svoj identitet kroz sebe same (samoidentifikacija), ali i kroz postojeće društvene dimenzije i kategorije koje, u biti, određuju granice između dva pojedinca; između „nas“ i „njih“, „nas“ i „Drugih“. Drugi u tom kontekstu dolaze do izražaja upravo na toj granici njih i onih od kojih su „drugačiji“, a tada je sama ta granica kulturna (Segalen 2002:36-40).

Kod svih svojih ispitanika sam uočila da od samog djetinjstva imaju osjećaj „ne pripadanja“, što im uvelike otežava da se samoidentificiraju na polju svoje seksualnosti, pa neki su i dugi niz godina nijekali svoju pravu orijentaciju, zataškavali ju te i same sebe uvjeravali da su u krivu, što je pak stvaralo novi vid negativnih osjećaja, poput osjećaja da žive „lažni život“. Ono što je i Kath Weston primijetila u svojem istraživanju provedenom u obalnom dijelu Kalifornije jest da jednom kada je osoba ustvrdila gay-identitet u javnoj sferi (bilo kod obitelji, prijatelja, kolega, suradnika, susjeda..), možemo reći da je na jedan način i samoj sebi ustvrdila svoj identitet (1997:50). „Subjektivna identifikacija se sastoji od unutarnjeg dijaloga gdje se čovjek „pomiri“ sam sa sobom, no isto tako, samo-prihvatanje dolazi i putem drugih, odnosno kako ljudi iz javne sfere dožive ili prihvate pojedinca; a ako osoba ne može u bilo kojem polju proći samo-identifikaciju, možemo reći da na jedan način i dalje ostaje „u ormaru““ (Ibid.).

Kroz istraživanje sam otkrila prije svega kompleksnost situacije u Zagrebu, za istospolne zajednice. S jedne strane Zagreb recentno i danas u javnom prostoru ima povorke ponosa koje se (uglavnom!) odvijaju bez napada i nasrtaja na sudionike, čak pomalo i neopaženo, jednom godišnje u središnjem dijelu grada, no na drugoj razini pripadnici istospolnih zajednica se, doznajemo to kroz kazivanja i njihove svakodnevne prakse, ne osjećaju neugroženo i *slobodno* u javnom prostoru grada. Iako se situacija tokom godina poboljšava (izdavanje Zagreb gay vodiča, više raznih kulturnih sadržaja na zagrebačkoj LGBTQ sceni) mnogi ljudi u Hrvatskoj (sukladno rezultatima nedavno održanog referenduma) i dalje pokazuju netrpeljivost prema osobama istospolne orijentacije, a heteroseksualnost je i normativ i nešto što se smatra isključivim oblikom bračne zajednice, što je onedavno (2013. godina) referendumskom odlukom, upisano i u temeljni zakon RH.

Ovo istraživanje ne pretendira sveobuhvatnosti, niti ima doseg pokazati cjelokupnu sliku života istospolnih zajednica u Zagrebu. Istraživanje se oslanja na studiju slučaja koja je tek primjer ove problematike, ali i kao takav, smatram da donosi pregršt informacija o svakodnevnom životu u istospolnoj zajednici, kako u privatnom, tako i u javnom prostoru grada, a i bitne informacije o individualnim i kolektivnim vrijednostima i stavovima te stereotipizacijama, i marginalizacijama. Tako usmjerenih, kvalitativnih, istraživanja nedostaje u domaćoj etnološkoj i kulturnoantropološkoj produkciji radova. Upravo se zato nadam da će ovo, etnografski utemeljeno i kulturnoanalitički provedeno istraživanje, potaknuti na daljnje bavljenje temom, aktualnom i kompleksnom kako u Zagrebu, tako, vjerujem, i u drugim hrvatskim gradovima, te šire, u raznim društvima na europskoj i svjetskoj razini. Također, nadam se da će ovaj rad možda podići svijest čitatelja o položaju manjine u našem društvu.

POPIS IZVORA

Mima Simić <http://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/pregledan-vjencala-se-mima-simic-znate-li-sto-lezbo-zvijezda-ima-s-braniteljima-proracunskim-milijunima-936706> (zadnji pristup 01.11.2016.)

Mima Simić <http://www.vecernji.hr/hrvatska/vjencat-cemo-se-na-proljece-a-na-piru-ce-pjevati-severina-906206> (zadnji pristup 01.11.2016.)

Obiteljski zakon <http://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon> (zadnji pristup 19.10.2016.)

Osnovni zakon o braku i zakon o državnim matičnim knjigama 49, 1946, Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Povorka ponosa <http://www.zagreb-pride.net/hr/povorka-ponosa/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

Povorka ponosa <http://www.zagreb-pride.net/hr/category/arhiva-povorki/page/2/> (zadnji pristup 28.10.2016.)

Queer Zagreb <http://www.queerzagreb.org/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

Referendum u javnosti <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/referendum-o-braku-evo-tko-se-od-poznatih-ukljucio-u-kampanju-gradzani-glasuju-protiv---311968.html> (zadnji pristup 31.10.2016.)

Rezultati referenduma <http://www.izbori.hr/2013Referendum/rezult/rezultati.html> (zadnji pristup 29.10.2016.)

Rezultati referenduma <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/rezultati-referenduma-o-braku---313423.html> (zadni pristup 30.10.2016.)

Referendum <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/298695/Ustavni-sud-presudio-u-korist-bracnog-referenduma.html> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

Referendum <http://dnevnik.hr/showbuzz/celebrity/poznati-objasnili-zasto-ce-glasati-protiv-na-referendumu---311422.html> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

Turistički portali <http://citypal.me/>, <https://www.numbeo.com/cost-of-living/>, http://wikitravel.org/en/Main_Page, <https://www.tripadvisor.com/> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

Turistička zajednica grada Zagreba <http://www.tzgz.hr/> (zadnji pristup 29. 10. 2016)

U ime obitelji <http://uimeobitelji.net/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

U ime obitelji <http://uimeobitelji.net/referendum-o-braku-1-12-2013-gradani-pobijedili-politicare-njihove-udruge-i-medije/> (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

U ime obitelji <http://www.hho.hr/izjava-br-132013-o-referendumu-za-obitelj/> (zadnji pristup 30. 10. 2016.)

Ustavni sud http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_01_5_93.html (zadnji pristup 29.10.2016.)

Ustavni sud http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_07_116_1583.html (zadnji pristup 29. 10. 2016.)

Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola <http://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (zadnji pristup 19. 10. 2016.)

Zakon o životnom partnerstvu <http://www.jutarnji.hr/usvojen-zakon-o-zivotnom-partnerstvu-prva-istospolna-vjencanja-sredinom-kolovoza-/1206537/> (zadnji pristup 19.10. 2016.)

Zagreb Gay vodič <http://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/zagreb-sa-37-friendly-lokacija-postaje-prava-gay-destinacija/2302778/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

Zagreb Gay Vodič <http://www.vijesti.rtl.hr/tabloid/zabava/1589646/hrvatska-lgbt-zajednica-napravila-vodic-po-zagrebu-koji-svaki-gay-treba-imati-u-dzepu/> (zadnji pristup 29.10.2016.)

LITERATURA

ALDRICH, Robert. 2011. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. Zagreb: Sandorf and Red Box Press.

BENVIN, Anton. 1972. „Obitelj kroz povijest.“ *Ephemerides theologicae Zagrabensis* 42/1: 34–50.

BEAUVOIR de, Simone. 2016. [1972]. *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak.

BERNARD, Alan i SPENCER, Jonathan. 1996. *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London; New York: Routledge.

BORNEMAN, John. 1996. „Until death do us part: marriage/death in anthropological discourse.“ *American Ethnologist* 23/2: 215–235.

BOSWELL, John. 1995. *Same Sex Unions in Pre-Modern Europe*. New York: Random House.

BRONISLAW, Malinowski. 1979. *Argonauti Zapadnog Pacifika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

ČAPO, Jasna i GULIN-ZRNIĆ, Valentina, ur. 2011. *Mjesto, nemjesto*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.

- ČAPO-ŽMEGAČ, Jasna, GULIN-ZRNIĆ, Valentina, ŠANTEK, Goran. 2006. *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- DOBROVŠAK, Ljiljana. „Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj.“ *Croatica Christiana periodica* 29/56: 77–104.
- ENGELS, Friedrich. 1950. *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Beograd: Kultura.
- GIDDENS, Anthony. 1992. *The transformation of intimacy: Sexuality, love and eroticism in modern societies*. Stanford: Stanford University Press.
- GRBIĆ, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik i razvoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- HERŠAK, Emil. 1998. *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti. Zagreb: Školska knjiga.
- JEROLIMOV MARINOVIĆ, Dinka i ANČIĆ, Branko. 2013. „Religioznost i stavovi prema seksualnosti i braku odrasle populacije u Hrvatskoj“. *Društvena istraživanja: journal for general social issues* 23/1:111–132.
- KAUFAMANN, Jean Claude. 2004. *Život u dvoje: analiza uspolstavljanja para kroz odnos prema rublju*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- KORAĆ GRAOVAC, Aleksandra. 2015. „Brak i obitelj kao vrijednost u hrvatskom pravnom sistemu.“ *Bogoslovska smotra* 85/3:799–811.
- KRISTOFIĆ, Ana. 2011. *Obiteljski Zakon: Zakon o Nasljeđivanju*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- LACROIX, Xavier. 2014. *Konfuzija rodova: homoseksualnost, brak i posvajanje*. Zagreb: Naklada Svijetla točka.
- LAJTMAN, Katarina. 2014. „Veza i brak: javni diskurs i pojedinačno iskustvo.“ *Etnološka istraživanja* 20:107–117.
- LEVELT, Francois. 2013. *Minorities rights – same sex marriage: a legal, political and religious analysis*. North Miami Beach: Bird Eye.
- LEVI-STRAUSS, Claude. 1969. *The Elementary Structures of Kinship*. Toronto: Beacon Press.
- MEAD, Margaret. 1978. *Sazrevanje na Samoi*. Beograd: Prosveta.

- MEAD, Margaret. 1968. *Spol i temperament u tri primitivna društva*. Zagreb: Naprijed.
- MONDIMORE, Francis Mark. 1996. *Prirodna povijest homoseksualnosti*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- MORGAN, Lewis Henry. 1981. *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta
- NIKODEM, Krunoslav. 2004. „Religijski identitet u Hrvatskoj – dimenzije religijskog identiteta i socio-ekološke orijentacije“. *Socijalna ekologija* 2/4:257–285.
- Opća enciklopedija. 1979. Direktor-Miroslav Krleža, Glavni urednik-Josip Šentija. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod. 5/652.
- PARKER, Richard i AGGLETON, Peter, ur. 2011. *Culture, Society and Sexuality*. London; New York: Routledge.
- PEDERIN, Ivan. 2002. „Spolnost, brak, emancipacija žene i homoseksualnost u povijesti, književnosti i filozofiji.“ *Crkva u svijetu* 38/1:109–142.
- PELETZ, Michael. 1995. „Kinship Studies in Late Twentieth-Century Anthropology.“ *Annual Review of Anthropology* 24:243–372.
- PIKIĆ, Aleksandra i JUGOVIĆ, Ivana. 2006. *Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj: izvještaj istraživanja*. Zagreb: Lezbijaska grupa Kontra.
- PLUMMER, Ken. 1992. *Modern Homosexualities: Fragments of Lesbian and Gay Experience*. London: Routledge Press.
- PUTNINA, Aivita. 2007. „Invisible families: imagining relations in families based on same-sex partnerships“. U *Recasting Anthropological Knowledge*, ur. Jeanette Edwards i Maja Petrović-Šteger. New York: Cambridge University Press, 106–125.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald. 1965. *Structure and Function in Primitive Society*. New York; London: The Free Press.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald. 1940. „On Social Structure.“ *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 70/1:1–12.
- RAGONE, Helena. 2004. „Surrogate motherhood and American kinship.“ U *Kinship and family: an anthropological reader*, ur. David Parker i Linda Stone. Oxford: Blackwell, 342–361.
- SCANZONI, John. 1995. *Contemporary Families and Relationships: Reinventing Responsibility*. New York: McGraw-Hill inc.

- SEGALEN, Martine, ur. 2002. *Drugi i sličan: pogledi na etnologiju suvremenih društva*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- ŠKOKIĆ, Tea. 2011. *Ljubavni kod: ljubav i seksualnost između tranzicije i znanosti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ŠTULHOFER, Aleksandar, HIRŠL-HEĆEJ, Vlasta, MRKŠIĆ, Željko, KORA, Aleksandra, HOBLAJ, Petra, IVANKEC, Ivanka, MAMULA, Maja, TILJAK, Hrvoje, BULJANFLANDER, Gordana, SAGASTA, Sanja, BOSANAC, Gordan, KARLOVIĆ, Ana, MIMICA, Jadranka. 2003. „Croatia“. U *The Continuum Complete International Encyclopedia of Sexuality*, ur. Robert T. Francoeur i Raymond J. Noonan. New York: Continuum, 241 – 259.
- TOMAŠEVIĆ, Luka. 2003. „Fenomenologija i moralna prosudba homoseksualnosti.“ *Crkva u svijetu* 38/2:241–263.
- TOPOLČIĆ, Davor. 2001. „„Muškarci to ne rade““. Rodno segregirana podjela rada u obitelji. *Društvena istraživanja*, 4–5(54–55): 767–789.
- TROIEN, Richard R. 1989. „Formation of Homosexual Identities.“ *Journal of Homosexuality* 17/43-73.
- TROST, Jan E. i BERGSTROM-WALAN, Mai-Briht 2003. „Sweden“ U *The Continuum Complete International Encyclopedia of Sexuality*, ur. Robert T. Francoeur i Raymond J. Noonan. New York: Continuum, 986.
- VRKLJAN, Mario. 2005. „Sklapanje građanskog i vjerskog braka u Republici Hrvatskoj.“ *Pravnik* 39/2: 173–184.
- WEEKS, Jeffrey. 2003. *Sexuality*. London; New York: Routledge.
- WESTON, Kath. 1997. *Families we choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.